Inja Smerdel

PRELOMNA IN DRUGA BISTVENA GOSPODARSKA DOGAJANJA V ZGODOVINI AGRARNIH PANOG V 19. STOLETJU NA SLOVENSKEM*

V pričujočem besedilu povzemamo nekatera dejstva o gospodarskih dogajanjih iz zgodovine agrarnih panog, katera zamejujejo ali razmejujejo skoraj poldrugo stoletje, obdobje nekaj več kot sto let, od druge polovice 18. stoletja do konca 19. stoletja, in za katera povečini velja, da so povzročala spremembe v gospodarjenju kmečkega človeka ter s tem tudi v njegovem načinu življenja. Poleg tega, da poskušamo te spremembe nakazovati, ponekod podvomimo o splošni veljavnosti znanih dejstev. Tu in tam jim dodajamo posamezna dejstva, ki prva potrjujejo ali odpirajo tudi drugačne poglede od veljavnih.

I. Prvo zamejujoče gospodarsko dogajanje je *FIZIOKRATIZEM* (gr. physis kratein = vlada narave) in z njim povezana *AGRARNOTEHNIČNA REVOLUCIJA*. O fiziokratizmu velja, da je bil politično-ekonomski nauk, ki ga je utemeljil Francoz F. Quesnay (1694—1774), in ki je v nasprotju z merkantilizmom učil, da narava ustvarja vrednosti. Iz tega je sledilo, da so vir bogastva le tiste panoge, ki so v neposredni zvezi z zemljo: kmetijstvo, rudarstvo... (Verbinc, Slovar, str. 216). Tako imenovana fiziokratska miselnost, ki je izvirala iz omenjenega nauka, naj bi po Evropi po letu 1780 že vse bolj prevladovala (Šorn, Začetki, str. 171, 172). O fiziokratizmu pa lahko govorimo že od druge polovice 18. stoletja. V tem času je uporaba zlasti naravoslovnih znanosti prinesla v kmetijstvo velikanski preobrat in tehnični napredek; opuščati se je začelo tradicionalno, zgolj praktično izkustveno kmetovanje. Fiziokratizem je v kmetijstvu videl temelj gospodarstva (Valenčič, Organizacije, str. 524). In to ne brez razloga. Brez povečanja proizvodnje hrane ne bi bila možna niti rast mest niti industrializacija v 19. stoletju.

Nemalo sprememb, ki jih je v kmetijstvo uvedla fiziokratska miselnost, izvira iz Anglije. Za enega od pionirjev modernega kmetijstva velja Thomas William Coke, grof Leichestrski, ki je leta 1776 prevzel v upravljanje velikanska podedovana posestva. Na dotlej zanemarjenih zemljiščih je podeseteril pridelek; na ograjenem zemljišču se mu je posrečilo podvojiti povprečno težo krav in uspešno se je lotil še reje ovc merinovk. Pri vsem tem ga je vodil z nasveti njegov znanstveni svetovalec Arthur Young, kasnejši angleški minister za kmetijstvo. Coke in številni drugi angleški veleposestniki so se ukvarjali z vprašanjem umetnih gnojil, z gojitvijo gomoljnic in detelje, bistvena novost, ki so jo vpeljali in s katero se je spremenil način obdelovanja zemlje, pa je bilo štiriletno kolobarjenje, tedaj imenovano na čast „velikemu Coku iz Norfolka" kar „norfolško kolobarjenje". Nov obdelovalni način je spremenil podobo pokrajin na polovici zemeljske površine (Benedikt, Ustanove, str. 12).

Slovenske dežele tedaj, vsaj po fiziokratskih prizadevanjih nekaterih mož, niso zaostajale za Evropo. Kot organizacije, ki naj bi prispevale k napredku kmetijstva, so bile v 60. letih 18. stoletja ustanovljene kmetijske družbe, in sicer: leta 1765 na Koroškem in na Goriškem, leta 1766 na Štajerskem in leta 1767 na Kranjskem. Njihovo praktično delo je bilo v prvih desetletjih pospeševanje kmetijskih kultur, katerim je veljala skrb fiziokratske politike. Tako so spodbujale kmete k povečanju proizvodnje lanu in konoplje; s podeljevanjem nagrad so skušale pridobiti kmete, da bi pridelovali krompir; pripomogle so k širjenju krmskih rastlin, zlasti detelje, in so kmetom preskrbovale dobra semena. Spodbujale so jih tudi k odpravi pašne živinoreje in delitvi srenjskih zemljišč, k odpravi prahe in k boljšemu gnojenju polja. Uvajale in podpirale so gojitev svilopreljk ter pospeševale sadjarstvo in čebelarstvo (Valenčič, Organizacije, str. 525). Izmed vseh teh prizadevanj in uvajanj no-

* Članek je bil oddan v juniju 1988.

vosti pa ne moremo, da ne bi izpostavili treh, ki so nedvomno povzročile nemajhne spremembe v strukturi dveh osnovnih agrarnih gospodarskih dejavnosti na Slovenskem — *poljedelstva* in *živinoreje* — in sicer: *odprave prahe, boljšega gnojenja* in *pridelovanja krompirja*. O naštetih treh novostih menimo, da so bile za delo in s tem tudi za vsakdanje življenje kmečkega prebivalstva v 19. stoletju najbolj prelomne. Kajti: „Navaden kmetski gospodar dela od zore do mraka", je stvarno zapisal Kersnik.

Vse tri novosti in še nekatere druge od omenjenih so med sabo povezane v verižni reakciji. Boljše gnojenje kot posledica uvajanja hlevske živinoreje, ki je bila spet posledica opuščanja pašne živinoreje in delitve srenjskih zemljišč, je bilo eden od pogojev za odpravo prahe. Le-ta bi ne bila možna tudi brez pospeševanja pridelovanja krompirja ter detelje in krmskih rastlin, tj. kultur, ki so omogočale večletno kolobarjenje brez prahe; zadnje omenjene pa so bile ponovno eden od pogojev za uvajanje hlevske živinoreje.

I. 1. Odprava PRAHE. Natriletno kolobarjenje s praho, obdelovalni način, pri katerem je bila zemlja vsako tretje leto v *prahi*, in se je po njej takrat pasla živina, s tem zatirala plevel ter zemljo hkrati gnojila, sicer pa so sejali na njej dve leti izmenoma ozimno in jaro žito, se je na Slovenskem uveljavilo med 9. in 11. stoletjem, približno istočasno, ko so se dokončno ustalile njive. Kolobarjenje brez prahe, ki pomeni nepretrgano izrabo njiv, katero je omogočilo obilnejše gnojenje ter listnate krmne rastline in stročnice, uvrščene v novo kolobarjenje, se je začelo uveljavljati konec 18. stoletja (Grafenauer, Načini, str. 243; Baš, Poljedelstvo, str. 24). Ta „prevrat agrarne tehnike in obdelovalnega načina", ki je poleg kmečkega dela in s tem vsakdanjega življenja bistveno spremenil tudi podobo kmečke domačije, velja za začetek „ene izmed največjih sprememb v zgodovini slovenske vasi" (Grafenauer, Načini, str. 243).

Uveljavljanje kolobarjenja brez prahe je bilo postopno. Še v leto 1837 sega podatek, poročilo z občnega zbora Kranjske kmetijske družbe, iz katerega sledi, da je bila tedaj na Kranjskem enoletna praha že redka, z izjemo nekaterih predelov postojnskega okrožja (Britovšek, Razkroj, str. 170). Primer, ki potrjuje omenjeno izjemo, je iz ene od vasi tega okrožja, v kateri so v 30. letih 19. stoletja, v času zbiranja podatkov za Franciscejski kataster, še vedno vsako leto puščali polja v čisti prahi, čeprav le za nekaterimi kulturami: za ajdo, zeljem in krompirjem (Vprašalnik, Selce, str. 25). Sicer so kolobarili na pet let: 1. krompir in ajda, 2. pšenica, 3. pšenica, 4. ječmen in 5. oves (Operat, Selce, A-174).

Novi kolobar, ki se je tako v resnici uveljavil šele v prvi polovici 19. stoletja, in sicer v precej različnih oblikah, se je v tej prehodni dobi razlikoval tako po dolžini (od triletni do osemletni kolobarji) kakor po zaporedju pridelkov, dokler se ni po sredi 19. stoletja ustalilo pravo kolobarjenje, ki pomeni večinoma šestletni kolobar, v katerem se žito praviloma menjava z drugačnimi pridelki (Grafenauer, Načini, str. 244, 245).

Odprava prahe, ta bistven „prevrat" v ornem poljedelstvu, splošno uveljavljen ne le v slovenskih deželah, temveč tudi po vsej Evropi, pa na Slovenskem ni izključeval drugega temeljnega obdelovalnega načina: motičnega poljedelstva ali kopaštva, ki ni imelo ustaljenih njiv. Ena od njegovih dveh zvrsti, požigalništvo, se je v Zadretju in zgornji Savinjski dolini in pa na Pohorju ohranilo do let po drugi svetovni vojni (Baš, Poljedelstvo, str. 23).

I. 2. GNOJENJE je bilo najbolj neposredno odvisno od oblike živinoreje, saj je živalski gnoj veljal za najpogostejše gnojilo v 19. stoletju. Najstarejše gnojilo je bilo pepel v požigalništvu (Baš, Poljedelstvo, str. 26). Pepel so uporabljali namesto gnoja Slovenci onstran Mure še v prvi četrtini 19. stoletja. Pri njih sicer ni izpričano pravo požigalništvo, poznali pa so jesensko zažiganje spomladi posekanih vej na njivah. Pri njih je izpričana tu-

3. Ob ein Theil der Aecker gebracht werde und der wie vielte; dann ob reine Brache, oder nur Vorbrache gehalten werde?

Unter reiner Brache wird jenes Feld verſtanden, welches während eines ganzen Jahres mehrere Mahle gepflügt und zur nächſten Saat vorbereitet wird, ohne daß es ſohin eine Frucht trägt.

Unter Vorbrache wird das Beackern verſtanden, welches zwiſchen dem einen und dem nächſten Fruchtbau geſchieht.

3. Zhe kak del njiv praſhijo in kteri; in ako zhiſto praho ali le predpraho delajo?

Zhiſta praha ſe imenuje tiſta njiva, ktero v' letu vezhkrat preorjó in v' perhodno ſetev perpravljajo, med tem pa kres ſetve oſtane.

Predpraha ſe imenuje predral, ktera ſe med to in uno ſetvijo ſgodi.

4. Wie oft und wie ſtark die Aecker gewöhnlich gedüngt werden, d. h. wie viel Fuhren gewöhnlich auf ein nied. öſterr. Joch aufgeführt werden, und zu wie viel Centnern eine Fuhr angeſchlagen werde?

4. Kako pogoſto in kako mozhno navadno njive gnojé, to je, koliko vosov navadno na ſpodno-eſtrajſhk joh napeljajo, in koliko zentov snefe en vos?

Sl. 1. Faksimile vprašanja in odgovora o prahi. Iz Vprašalnika cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A-174, 1834, ki ga hrani Arhiv SR Slovenije. Iz odgovora za eno od vasi postojnskega okrožja je razvidno, da so v njej v 30. letih 19. stoletja še vedno vsako leto puščali polja v čisti prahi, čeprav le za nekaterimi kulturami: za ajdo, zeljem in krompirjem.

G. Seuze

25.

Antwort.

Odgovor.

3 Der sechste Theil Äker müssen jährlich rein gebracht,
d. i. für die Frucht: Heiden, Kraut und Erdäpfel

4 Überhaupt müssen die Äker alle dritte Jahre gedüngt
und zwar ein Joch erfordert nothwendig 100 Fuhren zu
10 Zent. gerechnet, aus Mangel des bedürftigen Dunges
werden die Äker bloss mit häuslicher Dung-Erzeugung
bedüngt, die Früchte als Kraut und Erdäpfel erfordern
jährlich gedüngt zu seyn.

di posebna vrsta gnojenja z borovim igličjem in z listjem, raztresenim po njivah (Csaplovics, Wenden, str. 99).

Dokler še ni bilo prave hlevske živinoreje (pred 19. stol.), je bila živina večino leta na prostem in je gnojila zemljo v tistem času, ko se je pasla na njivah. Kako je bilo to ponekod še celo v drugi polovici 19. stoletja, opisuje primer s Pivke iz 60. let: „Berž ko Pivčani ječmen, rež in pšenico iz njiv domú speljajo, popusti čeda gmajno in gré v njive." (Pivčan, Kako, str. 357).

Ob uveljavitvi hlevske živinoreje je bilo moč z vohom in z vidom zaznati nov element v sklopu kmečke domačije — *gnojišče*. V popisovanju Gorenjskega, iz zadnje četrtine 18. stoletja, ga še ne moremo ugotoviti v opisu reje živine, ki je „delno prepuščena naravi", sicer pa imajo zanjo „štale, ki so večinoma zelo revne in v katerih celo zimo ne skidajo gnoja" (Hacquet, Abbildung, str. 29). Védenje o pomembnosti dobrega gnojišča ali o pomenu gnojišča nasploh je bilo skupaj z védenjem o pomenu gnojenja postopno. Spodbujale so ga, tako kot druge novosti in izboljšave, kmetijske družbe; Kranjska kmetijska družba predvsem prek svojega glasila Novice (od 1843 do 1902). Znanje in pouk iz njih sta prihajala do kmetov predvsem posredno (pismenost sredi 19. stoletja še zdaleč ni bila splošna in le redki slovenski kmetje so bili naročniki Novic) (Valenčič, Organizacije, str. 552). Posredniki so bili nemalokrat duhovniki, s pridigo ali s praktičnim zgledom. Tako so si npr. v Ospu po nasvetu iz Novic, ki jim ga je posredoval njihov dušni pastir, v 40. letih 19. stoletja popravljali gnojišča (Novice, 1847, str. 55). Mengšani so v istem času spoznavali na primeru župnikovega žita, da je „hobotnost in plodnost dohajala od dobrega gnoja" (Trdina, Mengeš, str. 175).

Gnojišča ponekod tudi po sredi 19. stoletja niso bila „umno" narejena in njihova vsebina je šla v zgubo. O Pivki je za 60. leta izpričano, da so bila „skoraj skoz in skoz na napčnem mestu in napčno narejene". Ležala so pred ali za hišo in včasih še visela. Pri takih za hišo „se vsa gnojnica, sok gnoja oceja čez vert" in pri onih pred hišo je „slaba higiena, gnojnica gre tako vsa pod tlo" (Pivčan, Kako, str. 366). O neurejenosti gnojišč je še prav s konca 19. stoletja pričevanje iz gorske vasi v Beneški Sloveniji, kjer je bilo ob piščevem obisku „pred hišami in ob potih vse polno gnoja" (Rutar, Beneška, str. 44). V vaseh v okolici Ljutomera pa bi naj bili imeli naprednejši kmetje že v Avstroogrski (verjetno gre za konec 19. ali za začetek 20. stoletja) prava betonska gnojišča (Šarf, Ljutomer, str. 59).

Gnoj so po uveljavitvi prave hlevske živinoreje na njive nosili ali vozili, kakršno je bilo pač zemljišče. To je poleg novih delovnih oblik pomenilo tudi nova oziroma prilagojena transportna sredstva: gnojne koše za nošenje in s posebnimi pletenimi koši opremljene vozove za prevažanje ter dve potrebni orodji: kopače za gnoj in železne gnojne vile. Za prvo polovico 20. stoletja je kot izjemna izpričana pri tem delu tudi pomoč sosedov: v Podjuni pri skupni vožnji (gnojvoza, gnojavoža) in na Kozjanskem s skupnim nošenjem gnoja (gnovuža) (Kotnik, Starosvetnosti, str. 43; Baš, Poljedelstvo, str. 27). Sicer je bilo in ostaja pravilo, da je vsak gospodar sam poskrbel za gnojenje svojih njiv; z družino ali z najetimi delavci, z dninarji. Ene slednjih, *gnojarje* iz Loškega pogorja in njihovo delo, nošenje gnoja, slikovito opisuje Tavčar (v zadnji četrtini 19. stol.): „S prvimi pomladanskimi dnevi se pričenja delo v pogorju; predvsem mora se znositi gnoj na njive v lazih. In ti reveži, ti gnojarji, ki s potom obliti in z gnojnimi koški ob rami rijejo po rebrih navpik, ti pač predobro čutijo, da si mora umrljivi človek kruh v znoju pridelovati." (Tavčar, Kalan, str. 59).

I. 3. Tretja „novost", ki smo jo izpostavili kot prelomno za delo in s tem tudi za vsakdanje življenje kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju, je pridelovanje KROMPIRJA, tako imenovanega kruha ubogih. Med drugimi kulturnimi rastlinami, katerih uvajanje

Sl. 2. "Košič" za nošnjo gnoja. Primer nošenja gnoja, s Primorskega (Kučji breg, okolica Kopra), fotografiran sicer sredi 20. stoletja (B. Orel, l. 1950), vendar znan že iz 19. stoletja. Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (SEM), Ljubljana.

so pospeševali od druge polovice 18. stoletja, smo krompir izpostavili ravno zaradi tega njegovega pomena, hrane, katerega metaforično ime „kruh ubogih" zelo stvarno označuje. Za domovino krompirja veljajo Čile, Mehika in Peru. V Evropo so ga prinesli Španci v drugi polovici 16. stoletja. Prvi Evropejci, ki so ga jedli, so bili mornarji. Po nekaterih trditvah naj bi bil prišel krompir najprej v Italijo (leta 1564), na papežev dvor (Stabéj, Kruh, str. 7, 8). Šele v 18. stoletju je postajal bolj razširjen, a še tedaj naj bi ga bili sprva odklanjali kot hrano za ljudi, in naj bi bili z njim krmili le živino. Obstaja mnenje, da so krompir kot hranil-

Sl. 3. Voz s pletenim košem za vožnjo gnoja. Detajl z upodobitve okolice Kranja, ki jo je sredi 19. stoletja naslikal Anton Hayne (1786—1853). O. pločevina, 25,4 x 33,5 cm / sign.: ni (sr. 19. stol.) / Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. 1137.

no rastlino v naše kraje uvedli Nizozemci. Leta 1759 je Nizozemec Thys dobil privilegij za postavitev manufakture za sukno v Celovcu. S seboj je pripeljal nizozemske delavce, ki so sadili krompir za svojo hrano. Kolikor so ga pričeli saditi tudi domačini, so ga tedaj uporabljali zgolj za pitanje prašičev in delno za kuhanje žganja. Nekaj let kasneje se omenjajo prizadevanja države, da bi spodbudila kmete k pridelovanju krompirja. Leta 1767 so bila vsem deželam razposlana navodila o pridelovanju te rastline. Krompir naj bi uvedli zato, da bi v času slabih žitnih letin služili njegovi plodovi kot hrana revnim ljudem (Valenčič, Rastline, str. 260). To, v Evropi tedaj že najpomembnejšo funkcijo krompirja slikovito označuje znano ime „kruh ubogih", s katerim je konec 18. stoletja „zemeljska jabolka" krstil francoski kralj Ludvik XVI (Stabéj, Kruh, str. 11). Na Slovenskem so, kot kaže, le počasi sprejemali to „novost". Prizadevanja dunajske vlade so ostajala brez neposrednega uspeha. Krivci naj bi bili na Kranjskem vodilni možje, ki so se bali, da bi pospešeno sajenje krompirja omogočalo razmah žganjekuhe. Vladina prizadevanja so se nadaljevala z razdeljevanjem brezplačnega semena in z obljubljanjem denarnih nagrad pridelovalcem. Glavni uspeh akcije je bil, da so se kmetje vsaj seznanili s to kulturno rastlino. Krompir so začeli gojiti le v redkih okoliših: npr. na Pohorju, kjer so se hranili z njim že konec 18. stoletja, na Notranjskem in v okolici Ribnice (Valenčič, Rastline, str. 260). Na Dolenjsko naj bi bili po ustnem izročilu prinesli „najprvi krompir" konec 18. stoletja ravno ribniški lončarji. „Go-

spodinji, ki je kaj od njih kupila, so ga dali eden ali več kosov za seme s poukom vred, kako ji ga treba saditi in gojiti." (Trdina, Dolenjci, str. 14). Drugod se je njegovo pridelovanje počasi širilo skoraj vso prvo četrtino 19. stoletja. Glavno pobudo za pravi prelom v uvajanju krompirja so dale predvsem slabe letine žita v zaporednih letih 1815, 1816 in 1817 ter z njimi povezana apokaliptična lakota. Komaj pa se je, zares kot „kruh ubogih", krompir končno uveljavil in postal najbolj pogostna hrana pri velikem delu kmečkega prebivalstva, se je pojavila krompirjeva plesen, ki je v drugi polovici 40. let 19. stoletja dosegla vrhunec (Valenčič, Rastline, str. 262). Iz Istre je npr. za leto 1848 sporočeno, da „krompirja veliko sadijo, pa kakor po drugih krajih, je tudi tukej gnjil" (Zdešar, Slovenci, str. 35). Pridelovanje krompirja je tako v naslednjih desetletjih nazadovalo, vendar le začasno. V teh desetletjih so se začele pojavljati nove, trpežnejše vrste krompirja (Novice, 1880, str. 125, 392). Zaradi pospešenega uvajanja krompirja so se od druge polovice 19. stoletja in tja do prve svetovne vojne širile z njim zasajene površine ter manjšale žitne površine, dokler ni postopoma postal (v obdobju med svetovnima vojnama) „poglavitna kultura na slovenskem ozemlju" (Baš, Poljedelstvo, str. 29). Večji pridelek je v zadnjih desetletjih 19. stoletja omogočal ne zgolj preživljanje, temveč tudi trgovanje. Za nekatere kraje na Pivki je npr. za 80. leta 19. stoletja sporočeno, da krompirja pridelajo tako „obilo, da ga nekateri še celó izvažajo v bližnja mesta, kakor v Reko, Trst in Gorico" (Učitelji, Glavarst-

Sl. 4. Izkopavanje krompirja (ali morda katere druge izmed korenovk). Detajl z upodobitve Kamnika, ki jo je sredi 19. stoletja naslikal Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein (1807–1878). O. pl., 63,7 x 84 cm / sign. d. sp.: v. Kurz 1848/1849 / Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. 179.

vo, str. 89). Glavni pomen krompirja pa je bil vendarle v hrani. Spremembo, ki jo je vanjo prinesel, opisuje premišljanje Trdinovega junaka Breskvarja (iz 70. ali 80. let 19. stoletja): „Kranjska dežela je imela nekdaj močne stebre: dobro zabeljene ajdove žganjce, poštengano kašo, mleko in mlečne jedi. Dandanašnji jo podpira edini krompirček, ki se je zdel našim dedom tako prazen in netečen, da ga še saditi niso hoteli. Bog ne zadeni, da bi hotel ta božji dar kaj zaničevati, saj ga jem sam prav rad; kuha se mi do malega vsak dan." (Trdina, Služba, str. 9).

O pomenu te kulturne rastline, katere najbolj vsakdanje uporabljano ime — krompir — izvira iz nemške besede Grundbirne — zemeljska hruška, priča ne nazadnje tudi njenih kar 132 imen, kolikor jih je dobila na Slovenskem. Med njimi npr.: brnica, čompe, debeli bob, grampor, papeščák (Stabéj, Kruh, str. 66—83).

Spremembe, ki jih je prinesel krompir, lahko poleg hrane ugotavljamo tudi v delovnih opravilih (npr. osipavanje oziroma okopavanje krompirja), v gospodarskih poslopjih oziroma v posebnih prostorih (npr. hrami in kleti za krompir) ter v orodjih. Novo orodje pomeni npr. osipalnik, staro orodje z novo funkcijo, za jesensko oranje, „ven oranje" krompirja, v kateri se je na štajersko-koroškem ozemlju ohranilo ponekod vse do prve polovice 20. stoletja, pa pomeni ralo (Orel, Ralo, str. 37).

Poleg krompirja, ki smo ga izpostavili, moramo omeniti še *nekatere druge kulturne rastline*, katerih pridelovanje je v 19. stoletju naraščalo ali upadalo. Od žitaric je v prvi polovici 19. stoletja nazadovalo pridelovanje ovsa, ječmena in prosa, povečalo pa se je pridelo-

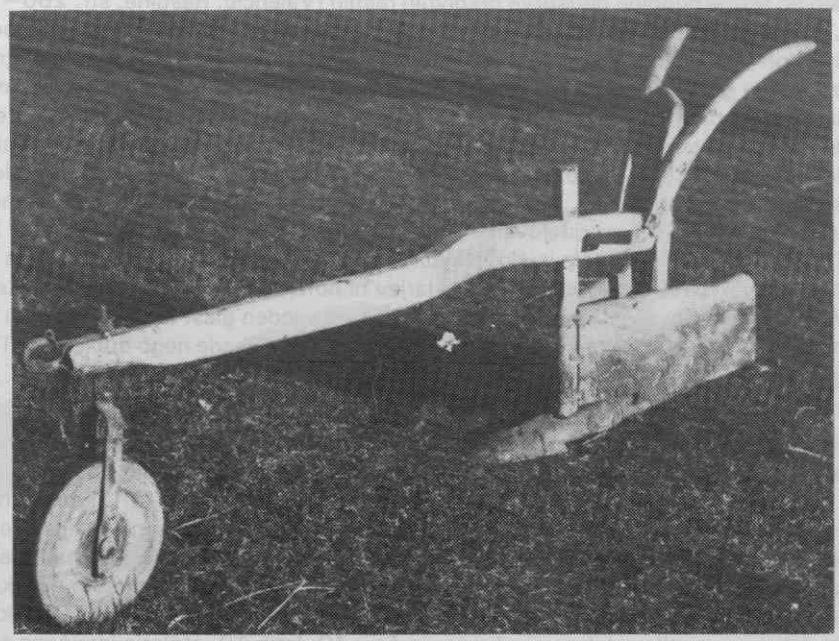

Sl. 5. Osipalnik. Novo orodje, ki se je uveljavilo v 19. stoletju za osipanje krompirja (in tudi koruze). Primer na fotografiji (B. Orel, l. 1955) je iz Šenčurja 225, vulgo "Pri Žerovcu", Arhiv SEM, Ljubljana.

vanje pšenice in rži. Proso se je pomembneje ohranilo le v Beli krajini, kjer so kot žito razumevali prav proso.

Ajda je bila na Kranjskem sredi 19. stoletja še na prvem mestu, vendar pretežno kot strniščni pridelek po spravilu prvega žita. (Valenčič, Rastline, str. 261). Za Dolenjsko se ajda konec 18. stoletja omenja celo kot „skoraj edina hrana" (Hacquet, Abbildung, str. 65). Zaradi priljubljenosti ajde (kot hrane), katere pridelovanje je bilo nemajhnega pomena tudi za „bučelorejo", je na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja le počasi napredovala druga žitarica, *koruza*, ki je prišla sicer na Slovensko že v 17. stoletju. V Novicah se je vnel pravi časopisni boj med njenimi zagovorniki in nasprotniki (Valenčič, Rastline, str. 262). Na Gorenjskem so Mengšani „tako začeli po mengeškem polju sejati koruzo okoli 1848" (Trdina, Mengeš, str. 152). Dolenjci naj bi se bili „turšice pred bali, češ, da je z njo preveč dela" (Trdina, Podobe I, str. 77). Na Vipavskem se že konec 18. stoletja omenja pridelovanje „nekoliko turškega žita (zea mais)" in v Istri polenta kot najbolj pogosta vsakdanja hrana (Hacquet, Abbildung, str. 79; str. 42). Koruza je prej kot Kranjce osvojila tudi Štajerce, pri katerih je bila sredi 19. stoletja že precej razširjena. V 40. letih se npr. omenja kot značilna jed za čase, ko je druge hrane zmanjkalo, „haložka čorba, to je gósta koruzna župa" (Krempl, Dogodivšine, str. 234).

V prvi polovici 19. stoletja se je postopoma povečevalo tudi pridelovanje *detelje* in drugih krmskih rastlin, ki so jih začeli kmetje v večji meri sejati takrat, ko so začeli umneje kmetovati: kolobariti brez prahe in rediti živino v hlevih.

V letih po sredi 19. stoletja, v času bistveno spremenjenih splošnih gospodarskih razmer, je prišlo do skoraj popolne opustitve predivnih rastlin (Valenčič, Rastline, str. 260—264). Lanu, ki je tedaj izgubil tekmo z bombažem, je bilo še pred desetletji namenjenih nemalo fiziokratskih prizadevanj za povečanje njegovega pridelka, saj je v 18. stoletju platno veljalo za enega glavnih artilov kmečke trgovine in je bilo hkrati tudi eden izmed končnih produktov dela tako imenovane kmečke proizvodnje, v tem primeru „kmečkih statev", ki so bile na Kranjskem tako množičen proizvajalec, da se nobena druga notranjeavstrijska dežela ni mogla meriti s to slovensko deželo (Šorn, Začetki, str. 41, 42, 64). Malce humoristična, pa vendarle poleg „splošnih gospodarskih razmer" tudi ne popolnoma netehtna je pripoved o opuščanju pridelovanja lanu na mengeškem polju, kjer je „lanstvo" še konec 18. stoletja „bujno cvetelo in slovelo daleč po deželi, ali okoli 1830. leta bilo je že silno opešalo in o. 1850. l. se večina gospodarjev ni hotela več ukvarjati z lanom. Če jih je kdo vprašal, zakaj jim se je zameril, odgovarjali so vsi v jeden glas: Zato ker so nam tarice toliko požrle in prediva pokradle, da nam je prinesel lan več škode nego dobička." (Trdina, Mengeš, str. 196).

I. 4. Agrarno-tehnična revolucija je prinesla v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja bistvene spremembe tudi glede POLJEDELSKEGA ORODJA. Do takrat so na Slovenskem uporabljali za oranje tako *ralo*, ki se je postopoma uveljavilo po naselitvi, kot *plug*, za katerega je najverjetneje, da je postopno napredoval od 10.—11. stoletja naprej. Uporaba enega ali drugega je morala biti v nemajhni odvisnosti od zemlje, saj so še v 18. stoletju izpričana v Slovenskih goricah območja (pobočja s težko zemljo), na katerih do polovica kmetij še ni imela niti rala niti pluga, temveč so uporabljali namesto njiju kopače ali motike (Grafenauer, Orodje, str. 216; Baš, Poljedelstvo, str. 25, 26). Obdelovanje zemlje deloma z motiko, deloma s plugom je še v 40. letih 19. stoletja izpričano tudi na Bizeljskem (Kuret, Štajersko I, str. 72). Splošno velja, da so tri bistvene spremembe glede poljedelskega orodja:

1. V hribovitem svetu je ralo, ki se je tam povečini ohranilo do začetka 19. stoletja, zamenjal dvostranski plug (doplar, na Pohorju imenovan merjasec, z dvema črtaloma).
2. Nekako v istem času je po ravninah povsem prevladal plug, „drevo", z lemežem in z leseno desko.
3. Sredi 19. stoletja se je začela v avstrijski monarhiji industrijska proizvodnja železnega pluga, spričo česar je to orodje, ki je oralo globlje od starega orala in hkrati potrebovalo za vleko manjše število živali, postalo cenejše in dostopno tudi kmetom (Grafenauer, Orodje, str. 216).

Od teh splošno veljavnih dejstev odstopajo naslednja posamezna dejstva:

— Za severno, gorsko obrobje (štajersko-koroško) slovenskega ozemlja je izpričano, da so začeli ralo opuščati pri oranju šele v drugi polovici 19. stoletja, ponekod prej, drugod pozneje, v procesu, ki je trajal od okrog 1870 in vse do leta 1930 ter v nekaterih osamljenih primerih še celo do druge polovice 20. stoletja (Orel, Ralo, str. 37). Še iz leta 1897 je trditev (Viljema Rohrmana), da je celo po slovenskih ravninskih predelih še vedno videti največ starih, neokretnih plugov z leseno desko in kleščami (Grafenauer, Orodje, str. 217). V prid veljavnemu mnenju, da se je železni, tako imenovani cugmajerjev plug začel širiti vse pogosteje proti koncu 19. stoletja, pričajo podatki iz ravninskih vasi v okolici Ljutomera, v katerih naj bi bil železni plug v zadnjih desetletjih 19. stoletja že v rabi (Šarf, Ljutomer, str. 56). Pričevanja iz nekaterih drugih slovenskih predelov postavljajo uvajanje železnih plugov šele v 20. in 30. leta 20. stoletja in še takrat večinoma le pri najbolj premožnih kmečkih posestnikih. Npr.: „Okoli leta 1922 so nekateri kmetje v ravninskih vaseh (v okolici Gornje Radgone) začeli te pluge

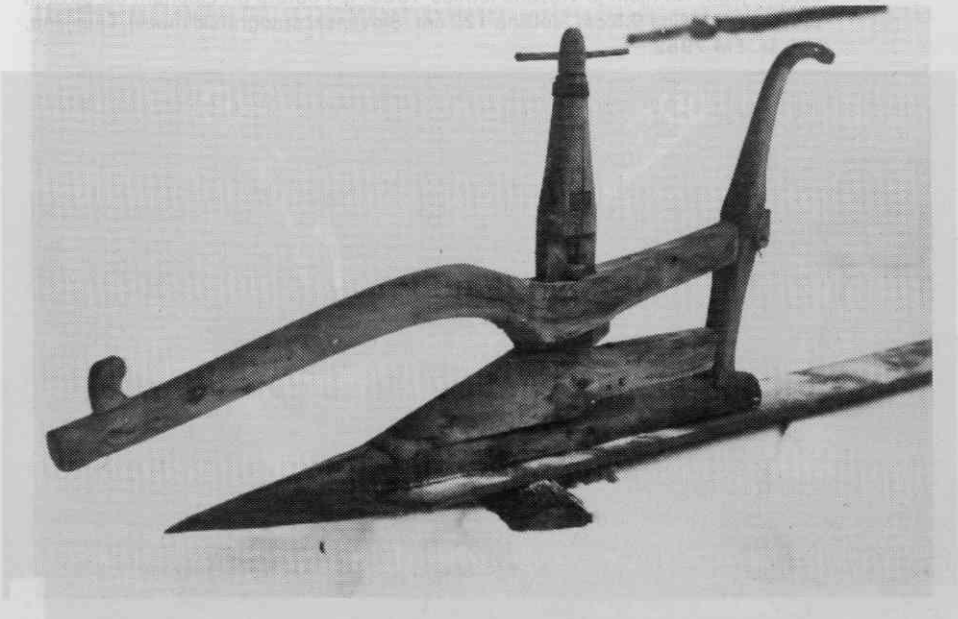

Sl. 6. Ralo iz Podvolovljeka pri Lučah. Z njim so orali še nekaj let po prvi svetovni vojni. 170 cm dolg "gredȧl", 82 cm visok "kôzelc", 115 cm dolg "oplas" ter 44 cm dolg in 27 cm širok lemež "raunek". Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 7800.

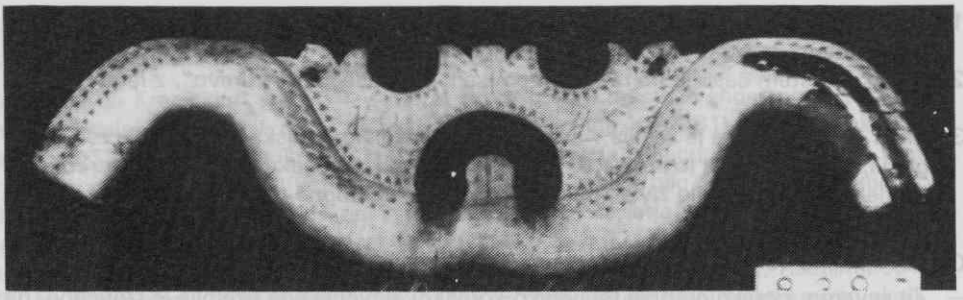

Sl. 7. a — Jarem. Na njem je vrezana letnica 1845. Iz okolice Št. Vida pri Stični. Jesenov les. Višina 24,5 cm, dolžina 92 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 8397.

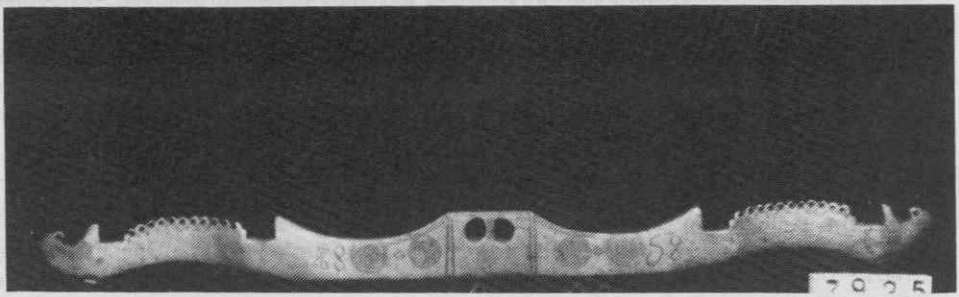

b — Jarem, jegu. Na njem je vrezana letnica 1858. Iz Podtera pri Ljubnem ob Savinji. Brezov les. Višina 9,5 cm, dolžina 122 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 7952.

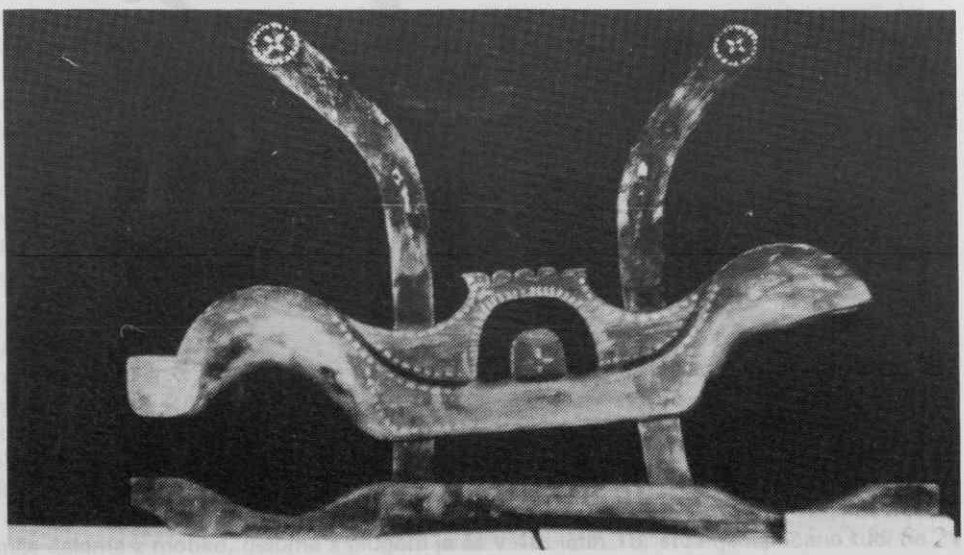

c — Jarem, telenge. Konec 19. stoletja ali začetek 20. stol. Iz okolice Brezovega dola pri Zagradcu. Črno pobarvan brezov les. Višina 70 cm, dolžina 101 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 10682.

(lesene z železno „glavo") zamenjavati za železne." (Šarf, Radgona, str. 68). „V Osilnici (na Kočevskem) se je železni plug pojavil po letu 1930 pri nekaterih gruntarijah." (Šmitek, Kočevje, str. 50). „Polzemljakar, posestnik ovčar z okrog 300 ovcami (iz vasi na Pivki), si je železni plug kupil v obdobju med obema vojnama, 1/3 zemljakar pa prva leta po drugi svetovni vojni." (Smerdel, Soseska, str. 9).

Zemlja in orno orodje sta poleg bolj ali manj ustaljene delitve dela pogojevala tudi *vprego*. Najsplošnejša vprega (poleg konjske in ponekod kravje) za oranje z lesenim plugom v srednje težki zemlji je bila volovska (Baš, Poljedelstvo, str. 25, 26). V jarem, igo in telege so v raznih slovenskih deželah vpregali povečini par volov. Kdor ga ni imel, si ga je moral izposoditi proti plačilu ali povračilu. O tem priča primer s Pivke iz 30. let 19. stoletja: „Posestnik, ki nima potrebne vlečne živine, si jo lahko dobi od soseske ali iz druge vasi proti enakovrednemu povračilu ali za gotovinsko plačilo 2f Cm (2 goldinarja) na dan (za par vlečne živine, zgolj rogate, ker ne razpolagajo z nobenim konjem)." (Vprašalnik, Selce, str. 15, 17).

Od drugega poljedelskega orodja je treba omeniti še *brano*, ki je v 19. stoletju ponekod prej, drugje kasneje dobila železne „zobe", s katerimi se je povečala njena trdnost in učinkovitost (Šarf, Brana, str. 82).

Sicer glede vrst drobnega poljedelskega orodja ni prišlo do pomembnejših sprememb. Še vse 19. stoletje so na večini kmečkih posestev želi s srpi. Žitne kose, s katerimi so ponekod poskušali žeti sredi 19. stoletja, sledeč nasvetom, ki so jih posredovale kmetijske družbe, so mnogi kmetje zavračali, saj se je z njimi uničevala slama, ki jim je pomenila potrebno kritino za strehe (Britovšek, Razkroj, str. 183). Tudi mlatev je skoraj vse 19. sto-

Sl. 8. Drobno poljedelsko orodje, srp. Žanjice žanjejo. Okolica Ljubljane (Dravlje — Podutik). Fotografirano na začetku 20. stoletja (Vesel). Arhiv SEM, Ljubljana.

Sl. 9. Drobno poljedelsko orodje, kosa, senene vile, grablje. Upodobljeno na dveh panjskih končnicah iz druge polovice 19. stoletja.
a — Kosa. Motiv: Z dela grede "češčena Marija". Z letnico 1885. 27 x 12 cm. Last Čebelarske zveze, št. 131 (razstavljena v Čebelarskem muzeju v Radovljici).

b — Senene vile, grablje. Motiv: Košnja in vardevanje v kozolec. Druga polovica 19. stoletja. 15,5 x 35,5 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2369 b.

letje ostajala ročna, kljub temu, da so že sredi 18. stoletja začeli uvajati zanjo prve stroje (na roko ali na gepelj ali vitelj) (Grafenauer, Orodje, str. 217). Cepec je ostal poglavitno orodje mlatičev ponekod celo do let po drugi svetovni vojni (Baš, Poljedelstvo, str. 30).

I. 5. Pomembno prizadevanje iz časa fiziokratizma, v srži povezano z ukinjanjem prahe in z boljšim gnojenjem, je bilo še spodbujanje k ODPRAVI PAŠNE ŽIVINOREJE in DELITVI SRENJSKIH ZEMLJIŠČ. To prizadevanje, ki je bilo prelomno tako za poljedelstvo kot za živinorejo, je bilo hkrati eden izmed povzročiteljev za spreminjanje življenja v soseski in za postopno individualizacijo kmetije kot proizvajalne enote.

Sl. 10. Oselnik. Z letnico 1842. Iz Sv. Antona nad Ivanjci v Slovenskih goricah. Trd les, poslikava z oljnimi barvami. Višina 33 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2394.

Začetek procesa delitve gmajnskih površin sega v drugo polovico 18. stoletja. Prvi korak v procesu je bil patent za načrtno izboljšanje zanemarjenih gmajnskih površin (1767), iz katerih so vsi le črpali, vanje pa ničesar vlagali. Po neuspehu tega patenta je zakonodaja težila za tem, da se pašniške gmajne razdelijo (Blaznik, Posest, str. 156). Delitve so ponekod izvedli, drugje ne. V ljubljanski okolici, na Dolenjskem in predvsem na Notranjskem, je ostala večina srenjskih pašnikov nerazdeljena. Zaradi neuspehov je vlada z dekreti (1808 in 1811) postavila razdelitev na prostovoljno osnovo in obenem ukazala, naj ljudstvo s poukom pripravijo do razdelitve. Nosilec tega pouka je postala tudi v tem predvsem Kranjska kmetijska družba, ki naj bi prek svojih časopisov poučevala kmeta, kako nujno in koristno je razdeljevanje za razvoj kmetijstva, za uvajanje novih kultur in hlevske reje (Britovšek, Razkroj, str. 62, 63, 71).

Vzporedno s splošnimi dejstvi o delitvah gmajnskih površin se zdi na tem mestu primerno podati še pripoved o posameznem, o primeru soseske pivške vasi Selce, ki se je delitvi svoje gmajne upirala (zaradi raznih vzrokov) vse do druge polovice 20. stoletja. Selška gmajna je bila v desetletju pred zemljiško odvezo nerazdeljena. Selčani, podložniki premskega gospostva, so imeli na njej užitno pravico paše. Na gmajno je soseska gonila na pašo

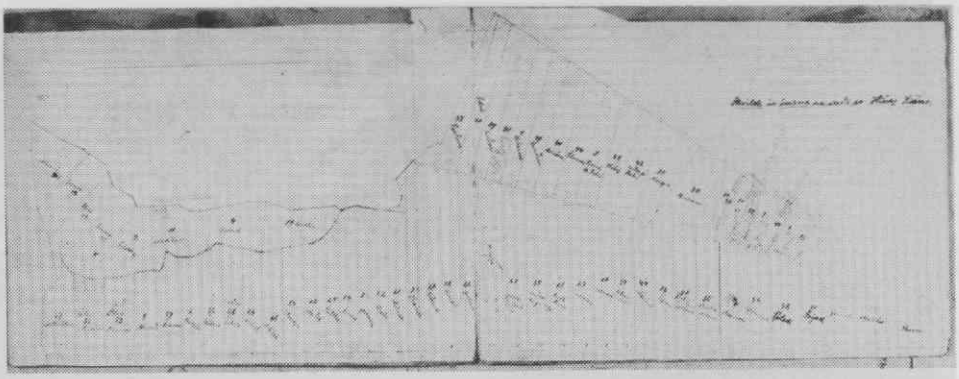

Sl. 11. Faksimile "Mape od Loze vasi Selce". "Mapa", načrt razdelitve dela senožeške Loze, v kateri je imela soseska vasi Selce užitno pravico do pobiranja lesa in drv za hišno potrebo, je bila izdelana najverjetneje leta 1877, ko so gozd razdelili med posamezne upravičence. 75 x 30 cm. Arhiv SEM, Ljubljana.

približno 120 glav goveda in 200 ovac ter za njo plačevala gospostvu Prem letno davek 20 goldinarjev. Užitno pravico do lesa je imela soseska, ki ni imela svojega gozda, v senožeški Lozi. Za pravico do pobiranja lesa in drv za hišno potrebo je morala plačevati gospostvu Senožeče na leto 10 mernikov pšenice, če pa kakšno leto ni zmogla naturalnega plačila, je morala les kupiti za denar. Leto 1848 je pomenilo prelomnico tudi glede skupne kmečke posesti, saj je bilo neposredno nato sproženo urejevanje servitutnega vprašanja. Patent iz 1853. leta je določal, da se morajo bivša zemljiška gospostva rešiti servitutov tudi z odstopom zemljišč kmečkim upravičencem. V mnogih primerih so npr. gozd razdelili med posamezne upravičence, pašnike pa dodelili v skupno uživanje. Kot kaže, gre za tak primer tudi v Selcah. Gmajno, ki je ostajala nerazdeljena, so uživali vsi polnopravni člani soseske, v senožeški Lozi pa ima še danes vsak takratni upravičenec svojo „drvarščino", gozdno parcelo, na kateri si vsako jesen pripravlja drva. Vendar je zaradi slabega gospodarjenja na gmajnskih površinah ponovno stopila v ospredje težnja po razdeljevanju zemlje med posameznike. V Novicah, ki so v tem smislu že od leta 1844 prinašale poučne sestavke, je dopisnik s Pivke leta 1860 poročal: „Nasprotno si pašnikov niso razdelili, ampak jih imajo soseske, kar malo blagor pospešuje." V drugem prispevku iz istega leta je po kritičnem opisu najemanja črednika in skupne paše svetoval delitev: „Da bodo tedaj spašniki kmetom v prid, ne pa v škodo, jih je najprej treba razdeliti, da dobi vsak svoj kos." Leta 1883 je izšel državni zakon, ki je sprožil delitvene postopke. Selčani pa so se še naprej oklepali svoje gmajne, ki je predstavljala ob njihovi ekstenzivni živinoreji življenjsko nujnost in so, kot že rečeno, ostali njeni skupni lastniki do druge polovice 20. stoletja, do leta 1955 (Smerdel, Soseska, str. 24—26).

I. 6. Vaščani omenjene pivške vasi so bili morda s svojo ekstenzivno živinorejo še prav na koncu 19. stoletja izjemni, morda pa tudi ne. O ŽIVINOREJI kot o eni od dveh osnovnih gospodarskih dejavnosti kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju, veljajo sicer za teh sto let naslednja splošna dejstva: Najpomembnejša je postala *govedoreja*, ki pa je bila v prvi polovici 19. stoletja še na razmeroma nizki stopnji. V drugi polovici 19. stoletja se je podoba spremenila. Takrat naj bi se bili postopoma začeli kazati uspehi smotrnega uvajanja novih pasem, prizadevanj, ki segajo v čas fiziokratizma. Uvajali so simentalsko in pincgavsko govedo ter uvažali govedo iz doline Murice. Uvoženo govedo so

Sl. 12. Paša. Na upodobitvi Bohinjske Bele. Sreda 19. stoletja. Fr. Kurz v. Goldenstein (1807—1878). Lavirana risba, 16 x 23,5 cm /sign. ni/ Narodni muzej, Ljubljana, inv. št. 7323.

deloma vzrejali samo in z njim deloma oplemenjevali ostanke domače noriške pasme. Proti koncu 19. stoletja je nastala s križanji (noriške pasme z rjavim govedom z nemškega Štajerskega in potem s pomuriško pasmo) pogostna zvrst, imenovana rumenkasto rjava kranjska pasma (Novak, Živinoreja, str. 386—388).

Od srede 19. stoletja, deloma pa tudi prej, je bila govedoreja na Slovenskem posebej usmerjena v pitanje in prodajo volov. Ta usmeritev je bila udomačena predvsem na Dolenjskem. Trgovanje z voli je bilo pomemben del kmečke trgovine, ki se je odvijala na semnjih. Za leto 1847 je npr. izpričan „somenj v Litli na Dolenskim", ki se je „posebno z govejo živino letas dobro obnesel. Bilo je okoli dva tavžent glav samih volov, brez krav in telet". Kupovali in prodajali so jih po par, in za „jarem" volov je tedaj nekdo najdražje plačal 225 goldinarjev (Novice, 1847, str. 55). Na istem sejmu so bili prašički po 8 gld, in v istem desetletju, leta 1843, je znesla poselska letna plača v brežiškem okraju od 18 do 24 gld (poleg hrane ter nekaj obutve in obleke) (Kuret, Štajersko I, str. 96).

Kupčijo z voli na semanji dan, kakršno je v drugi polovici 19. stoletja prenikavo opisal Jurčič, lahko morda označimo celo kot enega od stalnih virov za bogatenje kmečkih premožnežev, pa tudi kot eno od možnosti zaslužka manj premožnih, „navadnih kmetskih gospodarjev". Semnja se je namreč veselil tudi „kmetič, ki je pred letom mlade voliče kupil, lepo poredil in opasel ter jih upa ta dan za lep dobiček prodati." (Jurčič, Sin, str. 13).

Druga usmeritev govedoreje po sredi 19. stoletja in predvsem ob njegovem koncu (kot ena od oblik zadružništva) je bilo mlekarstvo. Kmetje so najprej pričeli v večji meri proda-

Sl. 13. Prodaja mleka. Kmetica iz okolice Kopra z jerbasom in posodo za mleko. Konec 19. stoletja. Reproducirano iz dela "Oesterreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild", zvezekl "Das Küstenland", str. 217.

jati mleko v bližnja mesta, v industrijske in turistične kraje. Od leta 1890 naprej so ustanavljali mlekarne za zbiranje in prodajo konsumnega mleka. Dobro tržišče kranjskih, predvsem notranjskih mlekarn sta pomenili pristaniški mesti Reka in Trst ter jadranska kopališča (Novak, Živinoreja, str. 365). Na Notranjskem je za zadnje desetletje 19. in prvih nekaj let 20. stoletja izpričanih okoli 20 mlekarn, in sicer: „leta 1896 v Košani in Trnovem, 1898 v Postojni, na Ledinah, Žireh in Logatcu, leta 1899 je pričela delovati mlekarna v Planini in Hrušovji... itd." Leta 1904 so štele te „naše zadruge okoli 2500 udov in predelavajo letno dva in pol miljona litrov mleka", kar je pomenilo za „naše ljudstvo" dober vir zaslužka (Notranjec, 1904, str. 8).

Slovenske dežele so proti koncu 19. stoletja v govedoreji presegle popreček vseh avstrijskih dežel (Novak, Živinoreja, str. 389). Sto in več let stara prizadevanja fiziokratov in njihovih „umnih" naslednikov so tako končno obrodila sadove.

II. za fiziokratizmom in agrarnotehnično revolucijo kot zamejujočima gospodarsko zgodovinskima dejstvoma, moramo seči še v sredo 19. stoletja, k prelomnemu *LETU 1848* in k *ZEMLJIŠKI ODVEZI*.

Marčna revolucija leta 1848 je bila sicer splošno, družbeno in politično dogajanje, vendar je imela z enim izmed svojih dosežkov, z zemljiško odvezo, za kmečko prebivalstvo bistvene gospodarske posledice. Postali so lastniki svojega osnovnega produkcijskega sredstva — zemlje.

Kmetje so revolucijo pozdravili s silnim navdušenjem, saj jim je pomenila takojšnjo in popolno odpravo fevdalne odvisnosti (Gestrin/Melik, 1848, str. 444). Cesarski manifest z dne 11. aprila 1848 je odpravil vse oblike tlačanskega dela in vse dajatve, izvirajoče iz fevdalnega lastništva ali iz desetinskih pravic; lastniki pa naj bi dobili primerno *odškodnino* (Benedikt, Ustanove, str. 18). Slednja je postala v naslednjih letih temeljni problem gospodarskega in socialnega obstoja velikega dela kmečkega prebivalstva na Slovenskem. Pomena zemljiške odveze brez plačila odškodnine so se kmetje zavedali in so upravičeno pričakovali, „da se jim bode dala odveza brez povračila (kakor na Gališkem, Ogrskem, Hrvatskem, kjer je država prevzela odškodovanje gosposke)" (Apih, 1848, str. 58). Pričakovanj večine svojega naroda pa tedaj njegovi politični voditelji niso podprli. Ravno nasprotno. „Pametni možje so učili narod, da še ni vse v redu, da bo treba nekaj odkupnine plačati, da do končne uredbe veljajo vse dozdanje dolžnosti... ipd." Matija Majar je npr. kmetom „prav po domače" grozil kar z gospodarskimi sankcijami: „Hej, kaj je pa s plačevanjem? Upam, da ne bo nihče mislil, da seže svoboda tako daleč, da misli ali celo pravi: Juhej, zdaj smo sami svoji, zdaj nam ni nič treba plačevati! To bi bil tepec, če bi res tako mislil, in hudobnež, če bi s tem še druge podpihoval, da bi svojih dolžnostij, kakor zvestim podložnikom gre, ne spolnovali. Nič plačati? To je, da bi znorel! Prav je, nikar ne plačujte; če pa rečete, da nočete nič več plačevati, rečemo tudi mi: tudi mi vam ne plačamo več vašega ovsa in ječmena in sena." Nasprotno razpoloženje pri kmetih in njihovih „hujskačih" ter občutenje tedanjega stanja slikovito označuje „neki tak spis", kakršni so se širili v revolucionarnem letu: „Jest prašam, kogà bo naša gospoda zdej sturila? — Ona zmirej misli, na postavo za odkupo, pa de si jeh bo sama naredila po svoji voli, — jen pravi, de more kmet svojo frajost od nje kupiti: pa to ne bo kmet sturu, koker purgar ne. Kmet ne nuca več širma od gosposke, Cesar je, katerimo on za širmanje štibro plačuje, jen te narboli sinove na vojsko daje, jen skus to je gosposkam usa pravica preč padla, kaj za pobirvat jen še več, učasi je gospoda uso štibro sama plačala jen za kmeta se sama vojskovala, zato je pa tud od nega kaj pobirvat pravico imela, zdej je pą te dve dolžnosti od sebe na kmeta zvalila, tok uprašam vas jest, zakaj je bo desetine, tlako, davke, šitence jen prepise dajal,

PRAVILA

Podnanoške mlekarske in sirarske zadruge

s sedežem v HRUŠEVJU

registrovane zadruge z neomejenim poroštvom.

Ime in bivališče.

§ 1.

Podpisanci se združijo v zadrugo z imenom: „**Podnanoška mlekarska in sirarska zadruga**, registrovana zadruga z neomejenim poroštvom."

Bivališče zadruge je v Hruševju.

Namen.

§ 2.

Zadruga ustanovi mlekarno, kamor bodo zadružniki oddajali mleko, da se porabi (spravi v denar). Razven tega si zadruga postavlja za namen pospeševati kmetijsko gospodarstvo v prvi vrsti umno živinorejo. V to svrho sme nabavljati različne gospodarske potrebščine in sicer na debelo le za svoje člane brez dobička.

Zadružniki.

§ 3.

Zadružnik je lahko vsak samosvoj tekmovalec (posestnik, najemnik, uživalec dohodkov iz kmetijskih zemljišč), ki ima vse, državljanske pravice, redi krave ter se peča z mlekarstvom.

§ 4.

Zadružnike sprejema predstojništvo. Če pa koga ne sprejme predstojništvo, lahko ga sprejme občni zbor če se dotičnik pritoži, oziroma zglasi tamkaj.

Vsakdo, komur se pristop k zadrugi dovoli, naznaniti ji mora svoj pristop pismeno (oddati ji mora pristopni list).

Sl. 14. Faksimile pravil Podnanoške mlekarske in sirarske zadruge v Hruševju, ustanovljene leta 1899. Original je v privatni lasti.

— 19 —

mesto, da se vpiše v zadružni register, ob enem pa mora tudi skrbeti, da se trikrat objavi v tistih listih, v katerih naznanja take vpise. S to objavo je tudi treba upnike pozvati, da se oglasè pri zadrugi (§ 40. z. z.).

§ 71.

Glede prisilnega razpusta zadruge veljajo §§ 37.—39., gledé razhoda vsled konkurza §§ 36., 49., 52. in 60.—75. in gledè likvidacije §§ 41.—52. zakona o zadrugah.

Razsodišče.

§ 72.

Prepire o tem, kako naj se umevajo posamezne določbe zadružnih pravil, ter prepire zadružnikov o drugih zadružnih rečeh poravnava razsodišče, katero postavi občni zbor. Proti odločbi razsodišča se ni moči pritožiti.

Prvo predstojništvo.

§ 73. Člani prvega predstojništva so:

Herman Debevec, predstojnik;
Tomo Drugovič, tajnik;
Peter Del Linz, blagajnik;

HRUŠEVJE, dnè 6. avgusta 1899.

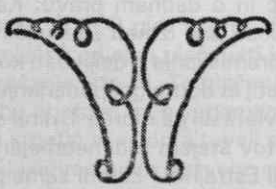

usi ti davki so en mušter kervičniga doltrenja, — pa to še is dnarjem odkupovati? Zakaj odškoduanje dajat za eno kervico k'se lahko z'roko zagrabi?" (Apih, 1848, str. 59, 60).

A so morali to „prekleto poškodovanje" vendarle plačevati in, kot je povedal Trdinov junak Breskvar: „Djalo je marsikoga na boben. Celih dvajset let so rubili zanj ljudi." (Trdina, Služba, str. 12).

Z ZEMLJO kot osnovnim produkcijskim sredstvom agrarnega gospodarstva se je dogajalo naslednje: Po odvezi je zemljiškim gospodom ostala predvsem zemlja, nerazdeljena med kmete. Sem so sodili veliki kompleksi polj, pašniki in predvsem velikanski gozdni kompleksi, ki so bili do leta 1853 še obremenjeni s servitutnimi pravicami. Zaradi nepravičnosti pri servitutnih operacijah in zaradi težkih gospodarskih razmer, v katerih se je znašel kmet, ko je moral odplačevati zemljiško odvezo, so razvijajoča se kapitalistična veleposestva (marsikaterega nekdanjega zemljiškega gospoda) vsrkala nemalo kmečkih posestev. Grof Thurn je npr. pokupil v sodnem okraju Pliberk na Koroškem nad 60 kmetij (Blaznik, Posest, str. 174, 175). Zemlja velikega dela kmetij na Slovenskem (z izjemo Gorenjskega in Koroške) se je skoraj vso drugo polovico 19. stoletja drobila. Deljivost kmetij je sicer začela rasti že v drugi polovici 18. stoletja, ko je skozi stoletja ohranjevano načelo o nedeljivosti kmetij vedno bolj izgubljalo svoj pomen. Pojemanje osebne nesvobode je namreč pospeševalo delitve kmetij na manjše enote, ki so se skušale osamosvojiti (Blaznik, Posest, str. 174). Leta 1871 je cesar Jožef II. izdal patent o odpravi nevoljništva, kar je bilo v duhu fiziokratskega načela, da je blaginja države odvisna predvsem od osebne prostosti in od lastninske pravice podložnih kmetov. Da pa pojemanje osebne nesvobode le ne bi preveč pospeševalo razkosavanja kmečkih posestev med dediče, so leta 1786 uzakonili še načelo, po katerem je posestvo dedoval najstarejši sin. (Britovšek, Razkroj, str. 153). Deljivost kmetij je že konec 18. stoletja naraščala tudi z možnostjo kultiviranja dotlej neobdelanih zemljišč, in to predvsem zato, ker so se kmečki sinovi s prevzemom kmetij reševali pred vojaško obveznostjo (Blaznik, Posest, str. 174). O slednjem in predvsem o posledicah razdeljevanja priča pisanje o Belokranjcih sredi 19. stoletja: „Njih revšina se pa naj več izhaja iz majhnih zemljiš. Nevém ali iz strahú pred vojaškim stanam so nekdaj očetje med svoje sinove zemljiša razpisati dajali." (Kobe, Krajnci, str. 167).

V dobi francoske vlade v ilirskih deželah je bila deljivost kmečke posesti zakonito uvedena, kar je po obnovitvi svoje vlade v teh slovenskih deželah upoštevala tudi Avstrija (Blaznik, Posest, str. 174). Dve desetletji po marčni revoluciji, leta 1868, so sprejeli še zakon o svobodnem razkosavanju zemljišč in o dednem pravu. Kasneje so nekateri strokovno ugotavljali, da je bila deljivost posesti ena izmed „najhujših šib za našega kmeta" (Erjavec, Vprašanje, str. 7, 8). Primer premišljanja o deljivosti kot o dejstvu, katerega posledice nedvomno niso bile trdnost kmetij in dobro gospodarjenje, pomenijo še besede Trdinovega pripovedovalca krošnjarja Pavleta ali pa morda Trdine samega iz 70. let 19. stoletja: „Med poglavitne grehe naših kmetov štejem tudi neomejeno razdeljevanje kmetij. Zakaj stojita tako trdno Bavarec in gornji Estrajhar? Zaradi same pridnosti že ne; naš Slovenec dela rajši in več nego onadva. Za vse drugo hvalim in častim Napoleona, tega mu pa ne bom nikoli odobril in oprostil, da je vpeljal pri nas francosko šego in dovolil razkosavati zemljo brez konca in kraja." (Trdina, Izprehod, str. 445, 446).

Poleg plačevanja odškodnine in razkosavanja zemlje se je stanje gospodarskega in socialnega propadanja nemajhnega dela slovenskega kmečkega prebivalstva slabšalo še z velikimi DAVKI. Teh že pred letom 1848 ni bilo malo in le redke so bile kmetije, ki niso bile zadolžene. Primer, ki to izpričuje, je kmečka domačija „enega najboljših gospodarjev" iz Fale pod Pohorjem, katere gospodar je bil zadolžen za eno četrtino (2.500 gld) vrednosti

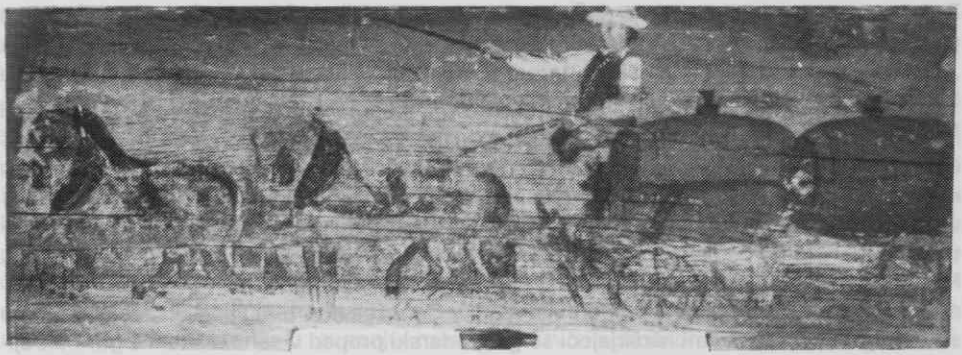

Sl. 15. Neenakovredna tekmeca iz srede 19. stoletja. Furman in "hlapon", vlak.
a — Panjska končnica. Motiv: Furman. ÖMV, Dunaj. Arhiv SEM, Ljubljana.

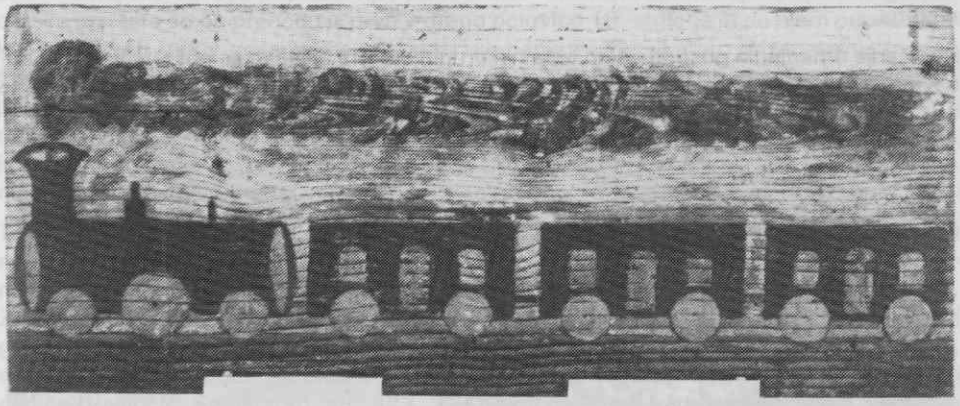

b — Panjska končnica. Motiv: Vlak. Druga polovica 19. stol. 14,5 x 35 cm. Slovenski etnografski muzej, Ljubljana, inv. št. EM 2493.

svojega celotnega premoženja (10.000 gld) (Kuret, Štajersko II, str. 200). Kmetje na Kranjskem so morali pred zemljiško odvezo plačevati kar 59 različnih davščin v gotovini in 93 v pridelkih (Erjavec, Vprašanje, str. 6). To plačevanje je nedvomno puščalo velik del kmečkega prebivalstva na robu obstoja, a če verjamemo romansiranim dolenjskim Obrščanom, „dasiravno siromašni kmetavsi — odrajtovali so fronke in desetino in bero" (Jurčič, Brat, str. 119). Po zemljiški odvezi sicer bistveno spremenjen položaj ni prinesel kmečkemu prebivalstvu olajšanja glede davščin. Ravno nasprotno. Množili so se in naraščali zlasti davki za vojaštvo in za drago centralistično upravo. Davki, ki so bili na Kranjskem zaradi visoke cenitve v franciscejskem katastru že tako občutno višji kot v drugih avstrijskih deželah (pri regulaciji zemljiškega davka se je npr. izkazalo, da je plačala Kranjska v 20 letih 18 milijonov goldinarjev preveč davka), so se iz leta v leto še povečevali (Logar, Pripombe, str. 418; Erjavec, Vprašanje, str. 8). Velik državni potrošnik in povzročitelj višanja davščin so bile v drugi polovici 19. stoletja vojske, v katerih je „naše cesarstvo" leta 1859 izgubilo Lombardijo in leta 1866 Benečijo, v raznih bitkah pa je „tekla tudi Kranjcev kri" (Lapajne, Domoznanstvo, str. 30).

Zmožnost plačevanja davkov je predvsem v 70. letih 19. stoletja, ko je izbruhnila splošna gospodarska kriza, pomenila preživetje. Iz leta 1875 je znani Kersnikov klic v sili, članek „Pomagajte kmetu!" v Slovenskem narodu, v katerem je pisatelj opozoril na dejstvo, da je bilo število sodnih eksekucij zaradi neplačanih davkov na Kranjskem najvišje v vsej Avstriji (Logar, Pripombe, str. 418; Erjavec, Vprašanje, str. 8).

Ob nekaterih splošnih gospodarskih dejstvih so se poleg omenjenih, plačevanju odškodnine po zemljiški odvezi, razkosavanju kmetij in velikih davkih, po nekaterih pokrajinah slovenskih dežel kopičila še posamezna, a zanje prelomna gospodarska dejstva. Za Notranjsko npr. je pomenila takšno dejstvo predvsem zgraditev južne železnice leta 1857. Ne le furmani, temveč celi kraji, ki jim je „cesta donašala velik dobiček", so propadali. Sodobnik je v svojih spominih na počitnikovanje v Senožečah o tem zapisal: „Vsako leto pa sem mogel tudi opazovati razširjajoči se gospodarski propad v senožeškem trgu. Pokrajina je sama po sebi silno revna, kraški svet, malo orne zemlje... Vse je bilo živelo od ceste: gostilničar, trgovec, obrtnik, in cesta je naenkrat odrekla!" (Šuklje, Sodobniki, str. 10). Za vinorodne pokrajine je pomenil gospodarski šok predvsem pojav trtne uši v 80. letih 19. stoletja.

Kopičenje omenjenih gospodarskih težav in drugih, katere bi lahko še naštevali (slabe letine, prevelike dote, oderuhi, preobljudenost ipd.), je poglobilo gospodarsko krizo do te

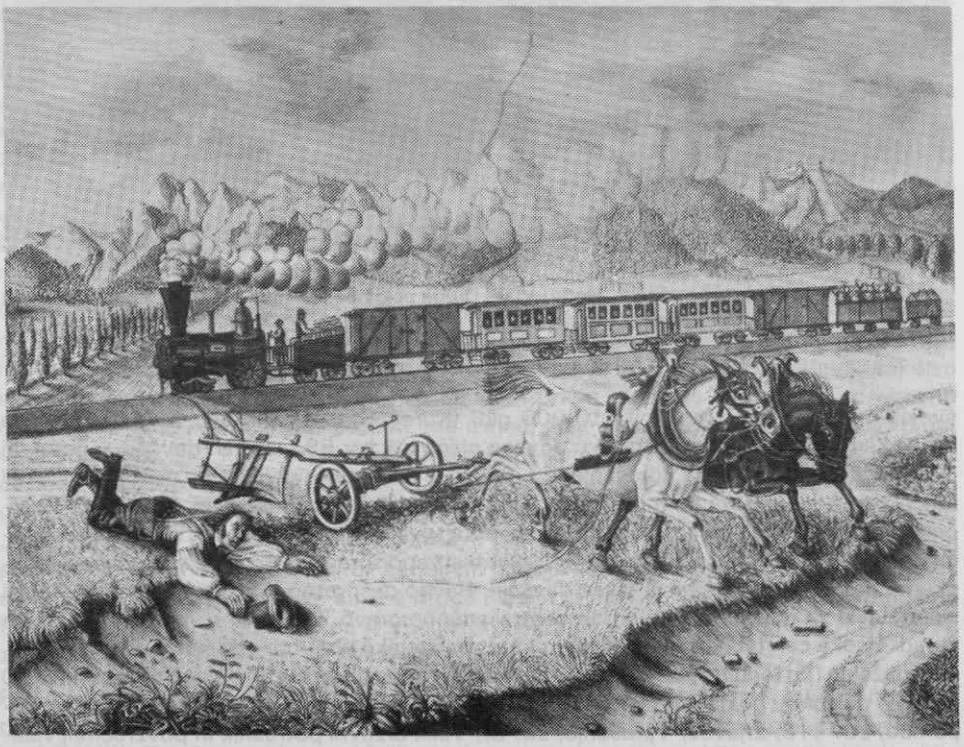

Sl. 16. "Vožnja po železnici". Slikovna metafora za spremembe, ki jih je prinesel vlak. Druga polovica 19. stol. J. Seeland. Litografija, 31 x 44,8 cm. Grafični kabinet Narodnega muzeja, Ljubljana, inv. št. 4115.

mere, da se je začelo v 80. letih dokaj množično *izseljevati* socialno ogroženo kmečko prebivalstvo, zlasti v Severno Ameriko ter v Brazilijo (Logar, Pripombe, str. 419; Zabukovec, Slavina, str. 50).

Po ustnem izročilu, zapisanem na Pivki, so eni zares odhajali — v upanju na boljše življenje v „obljubljeni Ameriki" in v Braziliji, kjer „balinajo s pomarančami", nekateri drugi pa so odhajali le za načrtnim zaslužkom, s katerim so si nadejali povrniti zadolženo ali celo že prodano domačijo in zemljo... Slednjim in tisti večini kmečkega prebivalstva, ki se ji je kljub težkim gospodarskim razmeram posrečilo ohraniti se na svojih kmetijah, je zemlja pomenila osnovno skrb in s tem tudi vrednoto. O tem priča eno od premišljanj o kmečkem človeku: „Vse njegove misli se gibljejo okoli zemlje, stoje v službi zemlje in so osredotočene v volji po vzdrževanju in povečanju posesti. Zavest posesti je tako globoka, da daje svoj pečat vsemu hotenju in ravnanju, morali, verstvu in izročilom kmeta." (Mödrndorfer, Vas, str. 39).

II. 1. Zemljiška odveza in zaradi nje, pa tudi sicer bistveno spremenjene splošne gospodarske razmere so ob prehodu iz prve v drugo polovico 19. stoletja in po njem prinesle nekaj sprememb tudi v posamezne gospodarske panoge. Marsikatero prizadevanje iz časa fiziokratizma, marsikak ukrep, s katerim je skušala jožefinska zakonodaja pospešiti razvoj posamezne gospodarske panoge, prva poučna, strokovna literatura in nemalo nasvetov za racionalnejše, „umno" gospodarjenje, ki jih je prek Novic širila Kranjska kmetijska družba, je šele v drugi polovici 19. stoletja ob individualizaciji kmetij in ob opismenjevanju odmevneje dosegalo kmečke gospodarje, a še tedaj večinoma le naprednejše in premožnejše.

Takšno gospodarsko dejavnost je pomenilo npr. SADJARSTVO. Na ukaz Marije Terezije so že sredi 18. stoletja začeli zasajati sadno drevje ob cestah. Iz konca 18. stoletja je izvirala zahteva, da morajo novoporočenci kmečkega stanu zasaditi po nekaj sadnih dreves. Za prvo polovico 19. stoletja so bile pomembne drevesnice, ki so si jih napravljali nekateri graščaki, duhovniki in učitelji. Tako so širili smisel za sadjarstvo v svojem okolju, saj so, nekateri med njimi tudi brezplačno, razdeljevali kmetom požlahtnjena sadna drevesca in cepiče (Valenčič, Sadjarstvo, str. 323, 324). Franca Pirca, avtorja Kranjskega Vertnarja (prvi del je izšel leta 1830, drugi leta 1843), se kot enega teh mož spominja Trdina: „Veselje za pametno vrtnarstvo vzbudil je v Gorenjcih najbolj župnik Pirec. Unel je za to velehasnovito reč tudi Mengšane. Moj oče hodil je k njemu po mlada drevesca in cepi v Peče in Podbrezje, dokler je zasadil cel vrt, ki ni bil majhen." (Trdina, Mengeš, str. 152).

Vrsto prizadevanj in ukrepov državnih oblasti, ki naj bi spodbujali zanimanje za sadjarstvo, je končalo leta „1848... zasajanje sadnega drevja ob cestah in železnicah" in zasajanje sadnih drevoredov ob občinskih in okrajnih cestah. Kljub vsemu temu velja, da sredi 19. stoletja kmetje zvečine še niso kaj več vedeli o tej gospodarski panogi, in so pogosto le malo skrbeli za sadno drevje, saj sadjarstvo tedaj za kmete še ni bilo gospodarska potreba (Valenčič, Sadjarstvo, str. 331; Baš, Sadjarstvo, str. 51). Takšen odnos utemeljuje pričevanje iz leta 1850, po katerem je veljalo sadno drevje na slovenskem podeželju, razen v bližini mest in velikih cest, za „blago sveobćie", splošno premoženje, ki je lahko sadje na njem trgal vsak. Med Muro in Dravo so takšno ravnanje razlagali s tem, češ da je sadje uspevalo „bez muke i žuljeva ljudskieh", ne da bi se bili kmetje zanj kaj trudili (Vraz, Děla, str. 145; nav. po: Baš, Poglavja, str. 198).

Do spremembe takšnega odnosa je prišlo šele v spremenjenih gospodarskih razmerah, ko se je v drugi polovici 19. stoletja pokazalo za potrebno, da si kmetijstvo „tudi s sadjarstvom izboljša obstanek" in prilagodi to kulturo za tržišče. (Valenčič, Sadjarstvo, str. 332).

Krajnſki Vertnar,

ali

Poduzhenje, v' kratkim veliko ſadnih dreveſ sarediti, jih s' zeplenjam poshlahtniti, in lepe verte k' velikim pridu ſaſaditi.

I. Del.

Na ſvetlobo dala zeſarſka kraljeva drushba kmetiſtva na Krajnſkim.

Spiſal

FRANZ PIRZ,

Fajmaſhter per ſ. Jerneji v' Pezhah, in tovarſh imenvane drushbe kmetiſtva

V' LJUBLANI,

natiſnil shlahten Kleinmayr.

1835.

Sl. 17. Faksimile naslovne strani Pirčeve knjige, ponatisa prvega dela Krajnskega vertnarja (Ljubljana 1830) iz leta 1835.

Sl. 18. Sušenje sadja v "pečnici". Adlešiči, Bela Krajina. Fotografirano v prvih desetletjih 20. stoletja (Vesel, I. 1928). Arhiv SEM, Ljubljana.

Poleg za domačo hrano (na kmetijah so jedli sadje največ posušeno) in za pijačo (sadni mošt in žganje) je pridelovanje sadja tako postalo pomembno še za tržišče. Le-to pa v nekaterih delih slovenskega ozemlja že prej ni bilo brez pomena. Za konec 18. stoletja je npr. izpričano, kako Vipavci, katerim sadje obrodi dva do tri mesece prej kot Gorenjcem, prinašajo na začetku maja češnje naprodaj na trg v Ljubljano (Hacquet, Abbildung, str. 83). V zadnjih desetletjih 19. stoletja je sadjarstvo ponekod pomenilo dokaj pomemben vir dohodkov, kljub temu, da so se kmetje z njim ukvarjali večinoma kot z drugotno gospodarsko dejavnostjo. Za nekatere vasi v Košanski dolini je npr. za 80. leta izpričano, da „imajo mnogo sadnega drevja, sosebno češpelj... in da je dobra letina, po 100 in več goldinarjev strži en sam gospodar za češplje" (Učitelji, Glavarstvo, str. 53). V 90. letih so zlasti Brici in Kanalci, ki so začeli „v novejšem času umetnejše ž njim ravnati (npr. z olupljenimi češpljami)", gojili in pridelovali „mnogo sadja ter ga prodajali daleč na okoli v severne dežele" (Rutar, Goriško, str. 74). V Ostrožnem brdu v Brkinih je v 80. letih 19. stoletja dajalo sadje kar „največ dobička, posebno jabolka in češplje", iz katerih so „napravljali prav veliko slivovca za kupčijo" (Učitelji, Glavarstvo, str. 66).

O intenzivnosti „sadjereje" po sredini 19. stoletja pa priča tudi početje, ki ga še za začetek 20. stoletja potrjuje ustno izročilo, da so namreč ob rojstvu deklice ali dečka zasadili sadno drevo, jabolko ali slivo (Makarovič, Gospodarstvo, str. 104). Morda je bil povzročitelj tudi tega početja sto in več let odmaknjeni fiziokrat Marko Pohlin, ki je v svoji, po nemški predlogi spisani knjigi Kmetam sa potrebo inu pomozh navedel kot zgleden primer sadjarja župana s Kranjskega, ki je zasadil po eno sadno drevo ob rojstvu vsakega otroka (Valenčič, Sadjarstvo, str. 323).

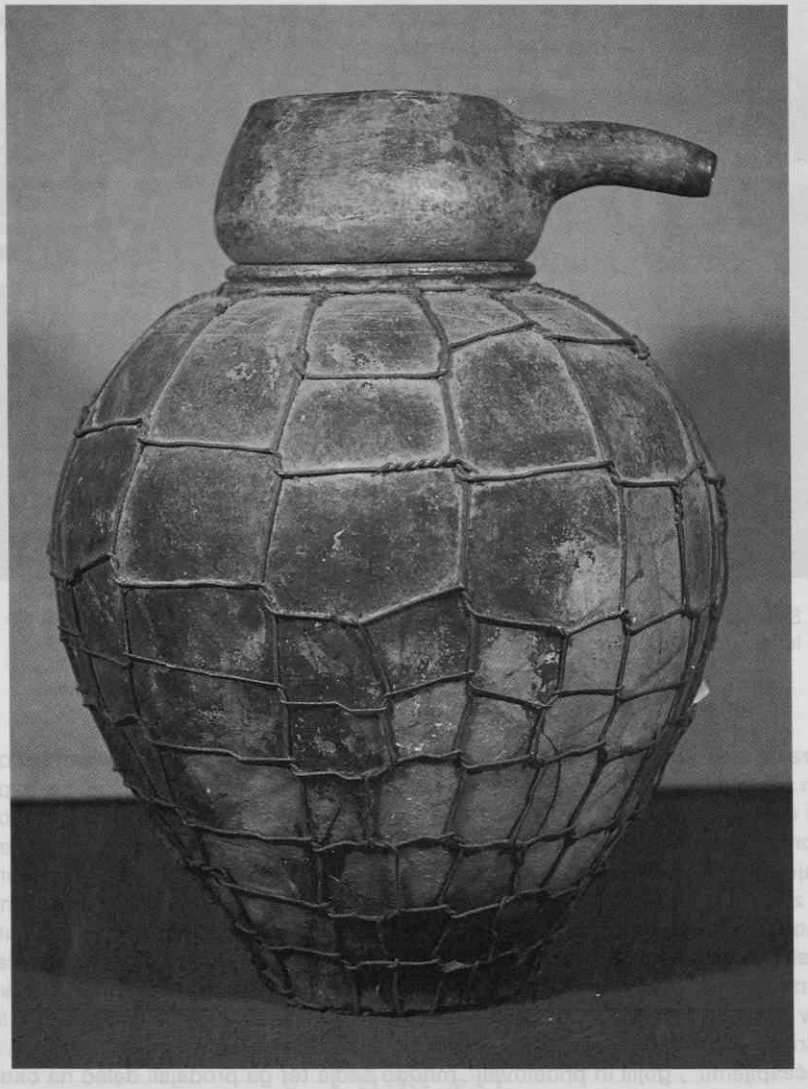

Sl. 19. Lonec za kuhanje žganja. 19. stoletje. Šentjernej. Višina 46 cm. Dolenjski muzej, Novo mesto, inv. št. E 1093 (lonec) in E 1104 (kapa).

III. Povzemanje in nizanje nekaterih dejstev o znanih gospodarskih dogajanjih v zgodovini agrarnih panog končujemo z dogajanjem, ki zamejuje obravnavani čas (od druge polovice 18. do konca 19. stoletja) in hkrati pomeni prehod k spremembam v 20. stoletju. To dogajanje je PRODOR STROJEV NA KMETIJE.

Za prve stroje sicer velja, da so jih začeli ponekod na Slovenskem uvajati že sredi 18. stoletja za mlatev (na roko ali na gepelj ali vitelj, ki so ga uporabljali tudi za pogon slamoreznic) in za čiščenje zrnja od plev (vetrovnica ali pajkelj), vendar so jih mogli imeti v prvi vrsti

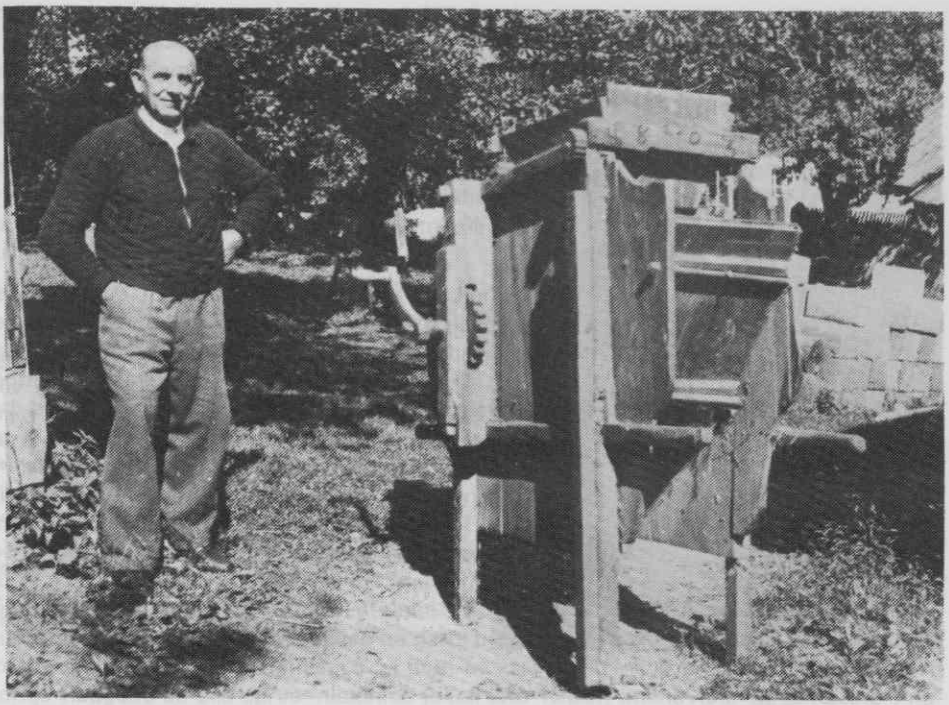

Sl. 20. Vetrnik, "vintovec". Z letnico 1803. Melviče, Ziljska dolina. Fotografiran sredi 20. stol. (J. Šušteršič. l. 1951). Lastnik negativa J. Šušteršič, Ljubljana, Igriška 6.

le veleposestniki, kasneje pa tudi premožni kmetje. Mlatilnice, slamoreznice in vetrovnice so se na kmetih (hkrati z gepljem) pomembneje širile šele od konca 19. stoletja naprej (Grafenauer, Orodje, str. 217).

Kljub temu, da velja v Evropi za razdobje kmetijske mehanizacije zadnja četrtina 18. stoletja, so se stroji začeli v posameznih deželah pomembneje širiti in uporabljati v različnih obdobjih. Najprej se je to zgodilo v Angliji kot „domovini mehanizacije" (npr. Škot Andrew Meikle je leta 1786 iznašel mlatilnico z zabojem, kot ga imajo še današnje; prve vetrovnice, vejalnike so uporabljali že leta 1740); v Franciji, Italiji, na Danskem, Švedskem in na Nizozemskem so začeli uporabljati poljedelske stroje v drugi četrtini 19. stoletja; v Nemčiji šele po revoluciji leta 1848 in v Rusiji šele na koncu 19. stoletja (Zvorikin/Čukardin, Razvoj, str. 276–279).

Na Slovenskem je bil prodor mehanizacije sorazmerno pozen, vendar niti ne tako zamudniški glede na druge evropske dežele. Za to obstaja naslednja razlaga: Z gospodarskimi spremembami v drugi polovici 19. stoletja (konec tovorništva oz. prevozništva in založniške organizacije podeželske obrti, domače izdelave obleke itd.) se je razpoložljiva delovna sila na kmetih zelo povečala. Kljub izseljevanju je ostalo slovensko podeželje do druge svetovne vojne agrarno prenaseljeno. Tako je primanjkovala temeljna ekonomska sila, ki bi pospeševala uvajanje motorne sile in modernih poljedelskih strojev v kmetijstvu." (Grafenauer, Orodje, str. 217, 218).

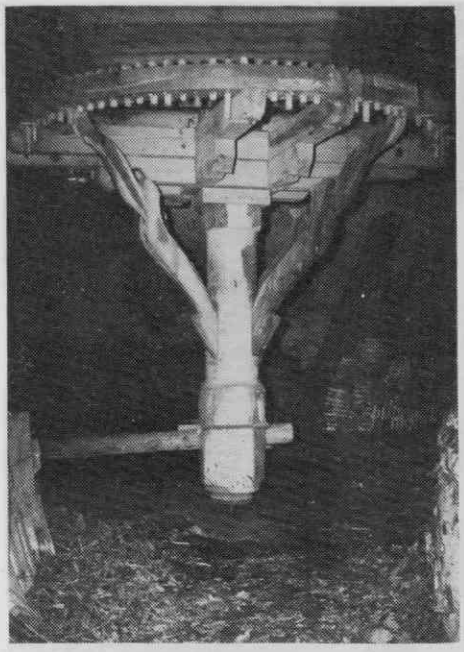

Sl. 21. Leseni visoki vitelj (gepelj). Špitalič 25 (Motnik v Tuhinjski dolini). Lastniku, velikemu kmetu, so ga po 1. svetovni vojni izdelali domači kolarji. Poganjala sta ga dva vola ali en konj. Fotografija (a) in risba (b) sta iz dokumentacije kmetijskega oddelka Tehniškega muzeja Slovenije, Ljubljana.

b — Shematski prikaz povezave lesenega vitlja — pogonskega stroja z delovnim strojem. Risba Miloš Mehora, zunanji sodelavec TMS.

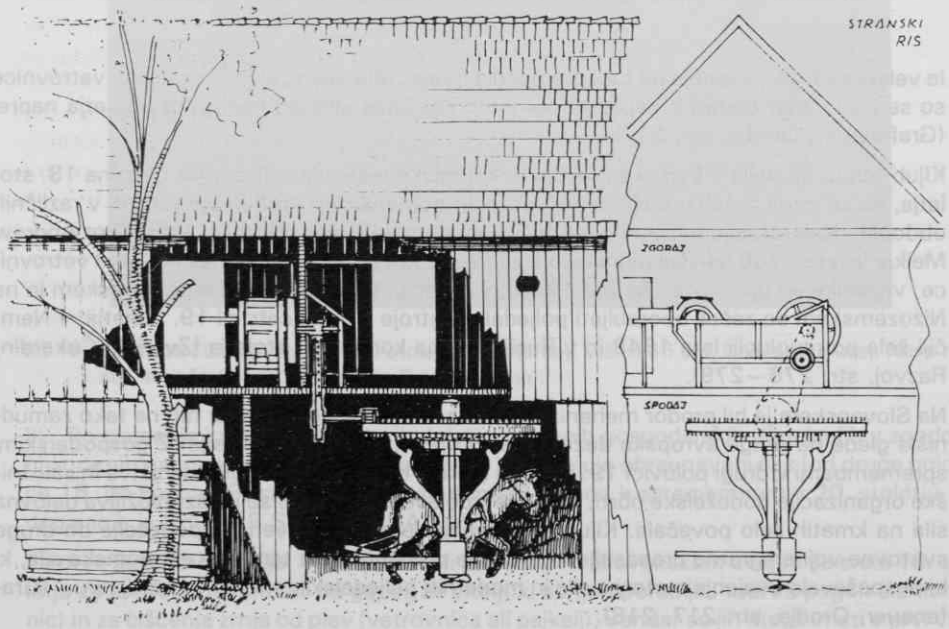

Prvi stroji, povečini še na ročni pogon, so bili tisti, ki so lajšali in spešili opravila z žiti, dela, ki v ciklusu kmečkih opravil veljajo za ena izmed najtežjih. Tako je prišel tehnični prelom, zvezan z uvajanjem strojev in tudi mehanske pogonske sile, v slovenskem kmečkem gospodarstvu najprej do izraza ravno pri mlatenju (Grafenauer, Orodje, str. 218) in pri opravilih povezanimi z mlatenjem (npr. pri vejanju).

Pomen stroja pri tem delu označuje preprosta primerjava različnih stopenj mehanizacije pri mlatvi: Z 10—12 urnim delom omlati mlatič s cepcem 1,5 do 2 stota zrnja; z mlatilnico na gepelj 25 do 30 stotov in s parno mlatilnico 60 do 100 stotov (Baš, Poljedelstvo, str. 30).

Za številnejšo uporabo kmetijskih strojev ob koncu 19. stoletja naj bi sicer splošno veljalo še naslednje: v mladi, rastoči industriji so delavce bolje plačevali, zato je moral kmet, ki je ostal na zemlji, za svoj obstoj izboljšati tehniko kmetijskega odelovanja; pojavilo se je zadružništvo in z njim kmečke posojilnice; širila se je strokovna literatura in ustanavljali so tudi trgovine, v katerih so prodajali kmetijske stroje (Golob, Stroji, str. 61). Nekaj primerov je takšnih: Na Kočevskem so imeli „mlatilnice na ročni pogon številni kmetje že pred prvo svetovno vojno, prav tako tudi ročne slamoreznice in vejalnice" (Šmitek, Kočevje, str. 52). V Rožu „so prišle v rabo ročne mlatilnice po koncu prve svetovne vojne, okoli leta 1922 pa so začeli uvajati geplje" (Fister, Rož, str. 107). V Porabju so „mlatilnice na ročni pogon uporabljali v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja nekateri bogatejši kmetje. Kupili so jih na državnih posestvih na Madžarskem ali v Avstriji. Gepelj so začeli uporabljati večji kmetje v prvi polovici 20. stoletja" (Kozar-Mukič, Porabje, str. 55, 56). V okolici Ljutomera so bile „manjše mlatilnice na parni pogon v rabi že v času pred prvo svetovno vojno, vendar je bila ena mlatilnica za dve, tri vasi" (Šarf, Ljutomer, str. 57). V okolici Gornje Radgone so bile „prve mlatilnice (okoli leta 1900), imenovane „drešmašine", na ročni pogon, že pred prvo svetovno vojno pa so imeli mlatilnice na parni pogon, damferje. Skoraj istočasno so posamezni kmetje izdelali mlatilnice na vitelj (gepelj), ki jih je poganjala živina (konji, redko voli)" (Šarf, Radgona, str. 69).

O širjenju strojev menimo, da ga je pogojevala tudi geografska lega posameznih slovenskih predelov, soseščina razvitejših dežel. Tako so bile mlatilnice na parni pogon, „damferji", izpričani že pred prvo svetovno vojno v okolici Ljutomera in Gornje Radgone, kot kaže med prvimi na Slovenskem, na kar je po vsej verjetnosti vplivala tudi soseščina Madžarske. Le-ta je v 60. in 70. letih 19. stoletja postala ena najpomembnejših izvoznic žita v Evropi; mlatev pa se je na Madžarskem relativno hitro zmehanizirala med leti 1880 in 1900 (Benda/drugi, Innovation, str. 14, 48). In ne nazadnje lahko zapišemo, da je hitro ali počasno širjenje strojev pogojevala tudi zemlja, ponekod s svojo rodovitnostjo in drugod s svojo jalovostjo. S prvo je ustvarjala blagostanje in močne, premožne kmetije, kakršne so bile npr. v okolici Kranja, Ljubljane in na Murskem polju; z drugo ubožnejše gospodarske razmere in kmetije, katerim zemlja včasih ni dajala niti osnovnega za preživetje — hrane. Drage stroje so si nedvomno lažje kupili kmetje iz vasi „na sredi kolača kruha" kot tisti iz krajev, „kamor je bog s prazno vrečo mahal". Leta 1880 je bila npr. cena (zapisana v Novicah) manjšega stroja za čiščenje žita 60 gld in večjega 120 gld, kar v primerjavi s ceno pšenice iz leta 1884 pokaže, da je stal stroj s ceno 60 gld v naturalijah 740 litrov pšenice (Golob, Stroji, str. 61). Bolj oprijemljive so primerjave, da je med 70. in 80. leti 19. stoletja na Dolenjskem „prinesel prasec, ki se je prodal, petdeset goldinarjev" (Trdina, Zakona, str. 138); da je bila v 90. letih 19. stoletja celoletna plača železniškega uradnika (na kolodvoru) „kakih 800 gld" (Žitek, Bračko, str. 48) in da je na Pivki znesla leta 1897 dota polzemljakarjeve hčere 400 goldinarjev.

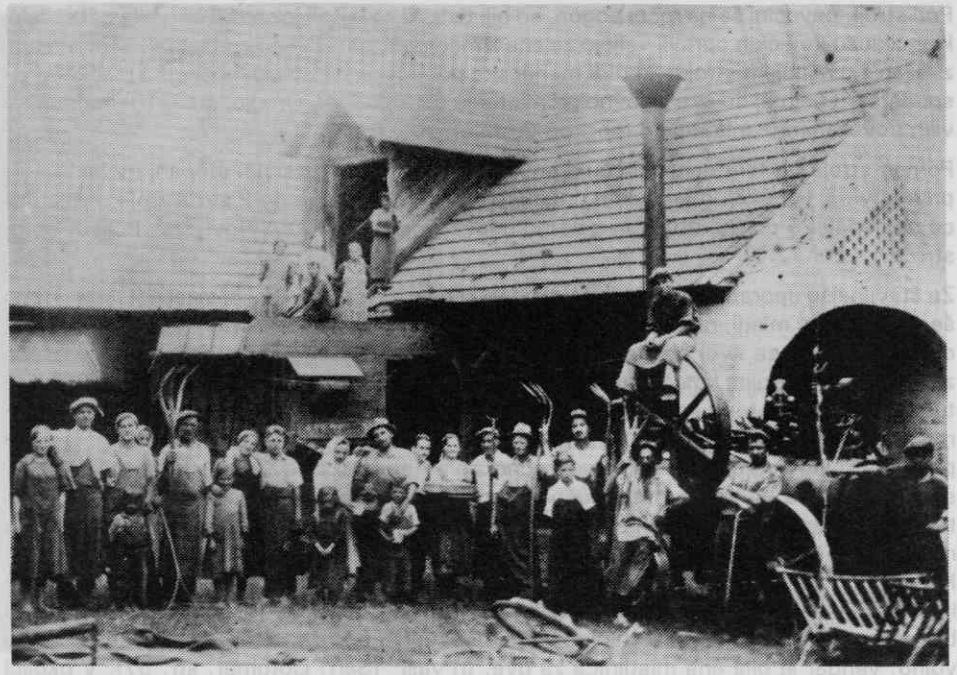

Sl. 22. Mlatilnica z lokomobilo in mlatiči. Žihlava, Gornja Radgona. Fotografirano leta 1938. Lastnik foto. J. Čuš, Sovjak 53.

Zato ne preseneča zapisano ustno izročilo, da so stroje, ki so pomenili izreden in enkraten nakup, kupovali s prav tako izrednim in enkratnim dohodkom, z doto. „Mašine so se kuple od dote." Kot drag nakup in kot pomočnik pri delu je pomenil kmetu stroj vrednost, ki jo povedno označuje stavek: „Ta stari so stroje zelo cenili — to je blo zlató zanje." (Smerdel, Žita, str. 193—196).

Prodor strojev na kmetije ali uvajanje mehanizacije lahko na koncu označimo kot eno izmed prelomnih dogajanj v zgodovini agrarnih panog, tisto, ki nedvomno ni bistveno spremenilo le delovnih oblik, temveč je vneslo spremembe tudi v socialno strukturo, v delovne šege in v mišljenje — v vso kompleksnost načina življenja.

Viri in literatura

1. Apih, 1848 — Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888.
2. Baš, Poglavja — Angelos Baš, Poglavja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem, Traditiones 7—9, 1978—1980, Ljubljana 1982.
3. Baš, Poljedelstvo — Angelos Baš, Poljedelstvo, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
4. Baš, Sadjarstvo — Angelos Baš, Sadjarstvo, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980.
5. Benda/drugi, Innovation — Benda, Gyula, Hoffmann, Tamás, Szilágyi, Miklós, Szuhay, Péter, A Magyar paraszti mezögazdaság technikai újításai a 19—20. században (Technical Innovation in Hungarian peasant Agriculture /19th—20th Centuries/), Budapest 1982 (katalog razstave v Etnografskem muzeju ob priliki mednarodnega gospodarsko zgodovinskega kongresa).
6. Benedikt, Ustanove — Heinrich Benedikt, Evropske ustanove, Devetnajsto stoletje 1775—1905, 3. del, Zgodovina človeštva 5/2, Ljubljana 1976.
7. Blaznik, Posest — Pavle Blaznik, Enote individualne posesti, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
8. Britovšek, Razkroj — Marijan Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964.
9. Csaplovics, Wenden — Johann Csaplovics, Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829 (Podatki iz te publikacije veljajo za nekaj starejši čas, kot je letnica izdaje. Avtor opisa Slovencev je Jožef Košič — gl. Novak V., Gradivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja, Slovenski etnograf II, Ljubljana 1949.)
10. Erjavec, Vprašanje — Fran Erjavec, Kmetiško vprašanje v Sloveniji, Gospodarska in socialna slika, Ljubljana 1928.
11. Fister, Rož — Majda Fister, Rož, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1985.
12. Gestrin/Melik, 1848 — Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979.
13. Golob, Stroji — France Golob, Orodje in stroji za čiščenje omlačenega žita, Loški razgledi 30, Škofja Loka 1983.
14. Grafenauer, Načini — Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
15. Grafenauer, Orodje — Bogo Grafenauer, Poljedelsko orodje, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
16. Hacquet, Abbildung — Balthasar Hacquet, Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, Leipzig 1801.
17. Jurčič, Brat — Josip Jurčič, Deseti brat, Izbrano delo II, Naša beseda, Ljubljana 1969.
18. Jurčič, Sin — Josip Jurčič, Sosedov sin, Izbrano delo II, Naša beseda, Ljubljana 1969.
19. Kobe, Krajnci — J.(urij) Kobe, Beli Krajnci unkraj hribov Gorjancov in Kočevarjev ob reki Kólpi od Metlike do Osilnice, Novice V, Ljubljana 1847.
20. Kotnik, Starosvetnosti — Franc Kotnik, Slovenske starosvetnosti, Ljubljana 1943.
21. Kozar-Mukič, Porabje — Marija Kozar-Mukič, Slovensko Porabje, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1984.
22. Krempl, Dogodivšine — Anton Krempl, Dogodivšine štajerske zemle, Z'posebnim pogledom na Slovence, V'Grádci 1845.

23. Kuret, Štajersko I — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Prvi del, 1. snopič, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Ljubljana 1985.
24. Kuret, Štajersko II — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), Prvi del, 2. snopič, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Ljubljana 1987.
25. Lapajne, Domoznanstvo — Ivan Lapajne, Domoznanstvo kranjske domovine, Ljubljana 1889.
26. Logar, Pripombe — Janez Logar, Pripombe k osmi knjigi zbranih del Janeza Trdine, Ljubljana 1956.
27. Makarovič, Gospodarstvo — Marija Makarovič, Kmečko gospodarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1978.
28. Möderndorfer, Vas — Vinko Möderndorfer, Slovenska vas na Dolenjskem, Ljubljana 1938.
29. Notranjec, 1904 — Notranjec, Leto I, štev. 1, Postojna 1904.
30. Novak, Živinoreja — Vilko Novak, Živinoreja, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
31. Novice, 1847 — Kmetijske in rokodelske novice, Leto V, Ljubljana 1847.
32. Novice, 1880 — Kmetijske in rokodelske novice, Leto XXXVIII, Ljubljana 1880.
33. Operat, Selce — AS, Cenilni operat Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A — 174, 1834.
34. Orel, Ralo — Boris Orel, Ralo na Slovenskem, Slovenski etnograf XIV, Ljubljana 1961.
35. Pivčan, Kako — Pivčan (B.), Kako je in pa kako bi bolje bilo na Pivki, Novice XVIII, Ljubljana 1860.
36. Rutar, Beneška — Simon Rutar, Beneška Slovenija, Slovenska zemlja III, Ljubljana 1899.
37. Rutar, Goriško — Simon Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Slovenska zemlja I, Ljubljana 1892.
38. Smerdel, Soseska — Inja Smerdel, Soseska vasi Selce, Traditiones 10—12, 1981—1983, Ljubljana 1984.
39. Smerdel, Žita — Inja Smerdel, Kako so želi, mlatili in čistili žita v vasi Selce na Pivki, Ljudje in kraji ob Pivki 2, Postojna 1985.
40. Stabéj, Kruh — Jože Stabéj, Kruh ubogih, Kulturnozgodovinski in jezikovni začrt zgodovine krompirja na Slovenskem, Dela SAZU 33, Ljubljana 1977.
41. Šarf, Brana — Fanči Šarf, Brana na Gorenjskem, Slovenski etnograf VIII, Ljubljana 1955.
42. Šarf, Ljutomer — Fanči Šarf, Občina Ljutomer, ETSEO, 20. stoletje, Ljubljana 1981.
43. Šarf, Radgona — Fanči Šarf, Občina Gor. Radgona, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1982.
44. Šmitek, Kočevje — Zmago Šmitek, Občina Kočevje, ETSEO, 20. stol., Ljubljana 1981.
45. Šorn, Začetki — Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Maribor 1984.
46. Šuklje, Sodobniki — Fran Šuklje, Sodobniki mali in veliki, Ljubljana 1933.
47. Tavčar, Kalan — Ivan Tavčar, Kalan, Med gorami, Izbrano delo III, Ljubljana 1968.
48. Trdina, Dolenjci — Janez Trdina, Dolenjci, Zbrano delo, 8. knjiga, Ljubljana 1956.

49. Trdina, Izprehod — Janez Trdina, Izprehod v Belo krajino, Janeza Trdine zbrani spisi X., Ljubljana 1912.
50. Trdina, Mengeš — Janez Trdina o Mengšu in Mengšanih (pisma J. Trdine Antonu Koblarju, uvod in opombe napisal Ivan Vidali), 800 let Mengša, Mengeški zbornik I, Mengeš 1954.
51. Trdina, Podobe I — Janez Trdina, Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870—1879, 1. knjiga, ...pohujšljive za vsakega..., Ljubljana 1987 (ur. S. Štabi, I. Kramberger).
52. Trdina, Služba — Janez Trdina, Služba, Janeza Trdine zbrani spisi VII., Ljubljana 1910.
53. Trdina, Zakona — Janez Trdina, Dva zakona, II. Namenjeno, Janeza Trdine zbrani spisi VIII., Ljubljana 1910.
54. Učitelji, Glavarstvo — Učitelji v okraju, Postojinsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, Postojna 1889.
55. Valenčič, Organizacije — Vlado Valenčič, Organizacije za napredek agrarne proizvodnje, specialno šolstvo in strokovna literatura, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
56. Valenčič, Rastline — Vlado Valenčič, Kulturne rastline, Gospod. in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
57. Valenčič, Sadjarstvo — Vlado Valenčič, Sadjarstvo, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I, Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970.
58. Verbinc, Slovar — France Verbinc, Slovar tujk, Ljubljana 1968.
59. Vprašalnik, Selce — AS, Vprašalnik cenilnega operata Franciscejskega katastra za Postojnsko kresijo, A — 174, 1834.
60. Vraz, Děla — Stanko Vraz, Děla IV, Zagreb 1868.
61. Zabukovec, Slavina — Janez Zabukovec, Slavina, Prispevek k zgodovini župnij Ljubljanske škofije, Ljubljana 1910.
62. Zdešar, Slovenci — Andrej Zdešar, Istrijanski Slovenci med Teržaškim in Reškim morjem, Novice VI, Ljubljana 1848.
63. Zvorikin/Čukardin, Razvoj — A.A. Zvorikin in S.V. Čukardin, Industrijska revolucija in tehnični razvoj, 1775—1905, Devetnajsto stoletje, Zgodovina človeštva 5/1, Ljubljana 1976.
64. Žitek, Bračko — J. Žitek, Orehovski Bračko pa „Slovenski gospodar", Svojim gornjeradgonskim krajanom na presodbo spisal, Maribor 1894.

Summary

This treatise summarizes certain facts about economic developments in the history of branches of agriculture that mark off almost one century and a half — from the second half of the 18th to the end of the 19th century. We have set out especially those facts that are considered to have been of vital importance for the life and work of the rural population in the 19th century. For, "an ordinary farmer works from morning till night", wrote Kersnik, a Slovene writer from the second half of the past century.

The first such development is PHYSIOCRACY and, in connection with it, AGROTECHNICAL REVOLUTION. Among all endeavours and novelties introduced as consequences of the above-mentioned developments we have set out three that caused considerable changes in the structure of the two basic agricultural activities in Slovenia — farming and cattle-breeding, and moreover: *abandonment of fallowing, better fertilizing* and *potato growing*. Among the consequences of physiocracy and agrotechnical revolution we have also mentioned essential changes in *agricultural implements, abandonment of transhumance* and *distribution of common pieces of land*, and changes in *stock-farming* as one of the two basic economic activities of the rural population in Slovenia in the 19th century.

After physiocracy and agrotechnical revolution as two important historical facts, we reached as far back as the middle of the 19th century, into the fateful YEAR 1848 and LAND RELEASE, enumerated its consequences and set out especially the events concerning the *land* as the basic means of production in agricultural economy. Land release and events caused by it, and otherwise essentially different general economic conditions at the transition from the first into the second half of the 19th century brought about some changes also into individual branches of economy. *Fruit growing* was mentioned as one of such examples. The summarizing and ennumeration of individual facts on economic developments in the history of branches of agriculture was finished by the INTRODUCTION OF FARM MACHINERY, an event that marks the time in question (from the second half of the 18th to the end of the 19th century) and at the same time means a transition leading to the changes in the 20th century.